



Makale Başvuru/Kabul Tarihleri:  
Received/Accepted Dates:  
25.05.2021/27.07.2021

Cilt 8, Sayı 16, Yıl 2021

## **Türkiye’de Lise Müfredatına Göre Yazılmış Bir Din Psikolojisi Kitabının Betimsel ve İçerik Analizi**

**Dr. Öğr. Üyesi Beyazıt Yaşar SEYHAN**  
OKÜ İlahiyat Fakültesi Din psikolojisi  
beyazit.seyhan1@gmail.com  
ORCID: 0000-0001-7404-3976

### **Özet**

Bu araştırmada 1951 ile 1971 arasında İmam Hatip okulları müfredatında yer alan “din psikolojisi” dersi için hazırlanan ders kitabının nitel yöntem içinde betimsel ve içerik analizi yapılacaktır. Lise düzeyinde 1970’te yayına hazırlanan din psikolojisi ders kitabı İ. Turgut Ulusoy tarafından yazılmıştır. Bu ders kitabının on genel kısım/üniteye ayrıldığı görülmektedir. Ulusoy’un ders kitabı, öznel ve normatif yargıların çokluğu görülmekle birlikte dinî ve tasavvufi kavramları “egosantrik” ve “döngüsel akıl yürütme” olarak açıklarken Batılı bazı düşünürleri ise “destekleyici veya -noter gibi- onaylayıcı” bir şekilde kullanmaktadır. Türk din psikologlarından hiç bahsetmeyen Ulusoy, ders kitabında sadece beş yabancı psikologdan referans vermiştir. Bu özellikler, modern din psikolojisi alanı açısından eksiklidir. Bütün bu olumsuz özelliklere rağmen din psikolojisinin modern anlamda nasıl bir bilim olduğunu bildiği izlenimini sunan Ulusoy, yazdığı din psikolojisi ders kitabının Türk din psikolojisi tarihi açısından bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. İmam Hatip okulları müfredatına uygun ve pedagojik anlamda ideal bir imam hatiplinin yetişmesini hedefleyen bu ders kitabı Türkiye’de din psikolojisi alanının sanıldığı gibi sadece lisans ve akademik düzeyde kalmadığını göstermektedir. Ayrıca psikolojiyi İslami perspektiften görmeye çalışan Ortadoğu ve Uzakdoğu’daki İslami psikoloji akımından çok daha önceleri Türk din psikolojisinin İslami ve dinî konuları ele aldığı görülmektedir. Bunun için sonuç kısmında kendi kültürümüzdeki tasavvufi veya dinî konuların modern din psikolojisinin yöntemleri içinde incelenmesi tavsiye edilmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Din Psikolojisi Dersi, İmam Hatip Okul Müfredatı, Ulusoy, Din Psikolojisi Kitabı, Nitel, Betimsel ve İçerik Analizi.

### **Absract**

In this research, descriptive and content analysis will be made in the qualitative method of the textbook prepared for the "psychology of religion" course in the curriculum of Imam Hatip schools between 1951 and 1971. Psychology of religion textbook prepared at high school level. Written by Turgut Ulusoy. This textbook appears to be divided into ten general chapters/units. While there are many subjective and normative judgments in the psychology of religion textbook, while explaining religious and mystical concepts as "egocentric" and "circular reasoning", some Western thinkers use it in a "supportive or -like notary-approving" way. Ulusoy, who never mentioned Turkish religious psychologists, only gave references from five foreign psychologists in his textbook. These features are lacking in the field of modern psychology of religion. Despite all these negative features, Ulusoy, who gives the impression that he knows what kind of science the psychology of religion is in the modern sense, shows that the psychology of religion textbook he wrote has an importance in terms of the history of Turkish psychology of religion. This textbook, which aims to raise an ideal imam hatip student in accordance with the curriculum of Imam Hatip schools, shows that the psychology of religion in Turkey does not remain only at the undergraduate and academic level, as it is thought. In addition, it is seen that Turkish religion psychology dealt with Islamic and religious issues long before the Islamic psychology movement in the Middle East and Far East, which tried to see psychology from an Islamic perspective. For this, in the conclusion, it is recommended to examine the mystical or religious issues in our own culture within the methods of modern psychology of religion.

**Keywords:** The Lesson Psychology of Religion, Imam Hatip School Curriculum, Ulusoy, The Psychology of Religion Book, Qualitative, Descriptive and Content Analysis.

## Giriş

Psikolojinin 36. alt alanı olan (Yüksel, 2017) Din Psikolojisinin, Türkiye’de akademik düzeydeki ilk çalışmaları 1951’den sonra Egemen (1952) ile başladığı (Koç, 2015) kabul edilse de bazı İslami dergilerde veya ferdi olarak bazı çeviri çalışmaları ile 1920’li-1930’lu yıllardan bu yana hep ilgi odağı olmuştur. Hatta Osmanlı’nın son dönemlerinde Avrupa tarzında eğitim veren kurumlarında bile okutulan derslerin arasında psikolojinin “ruhiyat” adını alması aslında “din psikolojisi” alanı açısından bir fırsattı. Çünkü “İlm-i Ruh/Ruhiyat” terimi ile “din” ya da “din psikolojisi” kavramları birbirine zıt değil iki yakın kavram olarak düşünülmüştür (Sarı, 2017). “Ruhiyat” teriminin felsefe ile dinin ele aldığı ortak kavramlardan biri olan “ruh” kelimesinden türediği düşünüldüğünde Osmanlı döneminde din psikolojisinin ruhiyat içinde düşünülmesi o dönemin sosyal gerçekliğine ters olmayacağını düşünmekteyiz. Örneğin, 1923’te Balaban “Ruhiyata Medhal” başlıklı psikoloji kitabında psikolojinin tanımını verirken “İnsanın manevi varlığından bahseden ilim (psikoloji/ruhiyat) derler.” ifadesini kullanır. İşte bu yüzdendir ki, Cumhuriyetin kurulduğu ilk dönemden bu yana din derslerinin verildiği kurumlarda “ruhiyat” ya da “din psikolojisi” dersleri verilmiştir.

Türkiye’de İmam Hatip okullarında “din psikolojisi” adında bir ders okutulmuş mudur? sorusu aklımıza gelebilir. Makalenin başlığından da anlaşılacağı üzere İmam Hatip okullarında “din psikolojisi” dersi Türk eğitim tarihinde belli bir dönem okutulmuştur. Hatta “ruhiyat” ile “din psikolojisi” terimlerinin aralarındaki uyumluluğa bakıldığında Türkiye’de İmam hatiplerin açıldığı 1923’ten 1971’e kadar “psikoloji ve din” okutulmuştur diyebiliriz. Fakat ilk defa Demokrat Parti döneminde başlayan İmam Hatip okullarının 1951-1971 arası müfredatında resmî olarak bir saatlik “din psikolojisi” dersi okutulmuştur. Bu dönem içinde yazılan bir ders kitabını tanıtip bilimsel/nitel yöntemle analize tabi tutmak din psikolojisi için önemlidir. Söz konusu kitabın bizzat adı “Din Psikolojisi” olup yazarı da İ. Turgut Ulusoy’dur. Araştırmada ilk olarak aşağıda İmam Hatip okullarının tarihî seyrinden kısaca bahsedip sonra bu ders kitabını tanıtarak üzerinde nitel yöntemle analizlere yer verilecektir.

### 1. İmam Hatip Okullarının Tarihi Süreci ve 1951-1971 Müfredatı

Türkiye’de din derslerinin yoğun bir şekilde verildiği resmî kurumlardan biri olan İmam Hatip okullarının tarihî seyrine baktığımızda 1913’lerde ilk defa “Medresetü’l Eimmai ve’l-Hutaba” adı ile imam hatip okullarını görmekteyiz. Osmanlı dönemindeki bu medreseler daha sonra “Medresetü’l Vaizin” ile birleştirilerek “Medresetü’l İrşad” adını almış ve Tevhid-i Tedrisat kanunun çıkarılmasına kadar eğitim öğretime devam etmiştir. (Bilgin, 1995:93; akt. Çınar, 2013: 181) Böylece bu kurumlar 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat ile medreselerden mektebe devredilmiştir. (Keleş, 1999:288; akt. Çınar, 2013: 181).

Tevhid-i Tedrisat yasası ile Maarif Vekaletine devredilen 479 medreseden sadece 29’u yasaya dayanılarak İmam Hatip Mektebine dönüştürülmüştür. (Cebeci, 1996: 142; akt. Çınar, 2013: 182) Fakat açılan bu mektepler, yeni bir eğitim ve öğretim kurumu olmaktan ziyade Daru’l Hilafetü’l-İslamiye medreselerinin isim ve programlarının değiştirilmesi şeklinde oluşturulmuş kurumlardır (Çınar, 2013: 182).

1930’lu yıllara kadar eğitim veren İmam Hatip mektepleri 1923-1924 öğretim yılında toplam öğrenci sayısı 2258 iken her yıl azalmıştır (Parmaksızoğlu, 1966: 23). Herhangi bir kanun çıkarmaksızın “öğrenci bulamamak” gerekçesi ile 1930’larda kendiliğinden kapatılmıştır (Öcal, 1995: 205; Akyüz, 2001: 339; Ergin, 1997: 2124-2125).

Kapatılan İmam Hatip mektepleri yerine uzunca bir dönem laik eğitim sistemine aykırı diyerek başka bir eğitim kurumu da açılmamıştır. Toplumdaki batıl inanç ve tarikatların ortaya çıkması ve misyonerlik faaliyetlerinin yaygınlaşması ve dahası çok partili sisteme doğru giden Türkiye’de din eğitiminin toplum için elzem olduğu fikirlerinin siyasilerce anlaşılması sonucu 1947’den itibaren din eğitimi ihtiyacını karşılamak için 4. ve 5. sınıflarda isteğe bağlı din dersi koyulmuştur. Ayrıca dönemin iktidarı tarafından, din görevlisi yetiştirmek için de Millî Eğitim Bakanlığı İlköğretim Genel Müdürlüğü

vasıtasıyla 15 Ocak 1949'dan itibaren 10 ayrı ilde İmam Hatip Kursları açılmıştır (Buyrukçu, 1995: 83; akt. Çınar, 2013: 183).

İmam Hatip kurslarının yeterli olmadığı düşüncesi ile 13.10.1951 tarih ve 601 sayılı müdürler komisyonu kararıyla 21 yıl sonra 7 il başta olmak üzere İmam Hatip Okulları tekrar açılmıştır (Çınar, 2013: 183). Bu 1951 ile 1971 yılları arasındaki müfredatta İmam Hatip okullarında psikoloji ve din psikolojisi adında ders konmuştur. Makalemizde araştırmaya konu olan önemli nokta burasıdır. 1971-1985 ile 1985-1997 ve 1997'den günümüze kadar birçok değişikliğe giden İmam Hatip müfredatları içinde "din psikolojisi" adı altında bir ders ilk defa 1951 ile 1971 arasında okutulmuştur. Şu ana kadar din psikolojisi hakkında kronolojik sıra ile yapılan çalışmaların anlatıldığı araştırmalarda (bkz. Armaner, 1973: 221 ve Koç, 2015) veya ilahiyatlarda okutulan din psikolojisi ders kitaplarının Türkiye'deki din psikolojisi tarihi anlatımlarında hiç yer almayan bir durumla karşılaşmış olmaktadır (bkz. Peker, 2000; Hökelekli, 2008 Kayıklık, 2012; Certel, 2003; Gencer ve Cengil, 2021). Din psikolojisi alanında çalışan birçok akademisyenin de İmam Hatip okullarında bir müddet "din psikolojisi" adında lise düzeyinde bir dersin okutulduğundan şu ana kadar haber olmadıkları kanaatini taşımaktayız (bkz. Armaner, 1980; Peker, 2000; Hökelekli, 2008 Kayıklık, 2012; Certel, 2003; Gencer ve Cengil, 2021).

1924 ile 1933 arasındaki İmam Hatip okullarının müfredatında "Ruhیات" adı ile psikoloji dersi verilirken 1951 ile 1971 arasındaki İmam Hatip Okul Müfredatında genel kültür dersleri arasında "Psikoloji ve Din Psikolojisi" adında dersler konulmuştur. Bu derslerin hepsi ikinci dönem dersleri olup İmam Hatip okulunun lise kısmının II. sınıfında iki saat, lise III. sınıfında bir saat olmak üzere toplam üç saat olarak ayarlanmıştır (Parmaksızoğlu, 1966:81, Buyrukçu, 1995:84-85; Dinçer, 1997:170; akt. Çınar, 2013: 188). İmam Hatip okullarında okutulan din psikolojisi dersi psikolojiden bağımsız farklı bir ders gibi düşünülmemiş lise ikinci sınıfta "genel psikoloji" anlatıldıktan sonra lise üçüncü sınıfta "din psikolojisi" anlatılmıştır. Bu sonuca Ulusoy'un yazdığı din psikolojisi ders kitabından ulaşmaktayız. Çünkü Ulusoy açıkça "geçen sene okuduğumuz umumi psikoloji, normal davranışları tetkik eder" diyerek geçmiş dönemde okutulan "genel psikoloji" dersine işaret etmektedir (Ulusoy, 1970: 54). Anlaşılan o ki, İmam Hatip okullarında lise ikinci sınıfta "psikoloji" dersi verilmiş bir sonraki sene yani lise üçüncü sınıfta önceki sene ile uyumlu olarak "din psikolojisi" dersi okutulmuştur.

Yukarıda kısaca anlatılan İmam Hatip tarihi içinde okutulan "din psikolojisi" dersi için Ulusoy tarafından yazılan bu ders kitabını tanıtmak gerekmektedir. Analize tabi tutmadan önce bu ders kitabının şekil ve konu açısından tanıtılması araştırmanın değerini artıracak kanaatindeyiz.

## 2. İ. Turgut Ulusoy'un Din Psikolojisi Kitabının Tanıtılması

Hisar Cilt ve Yayınevi tarafından İstanbul'da 1970 yılında basılan "Din Psikolojisi" adlı kitap İ. Turgut Ulusoy tarafından yazılmıştır. Kitabın ana sayfasında yani kapağında "Bu kitap İmam Hatip Okulu din psikolojisi dersleri, Müfredat programına göre hazırlanmıştır." diye yazmaktadır. Yazarı İ. Turgut Ulusoy<sup>1</sup> hakkında geniş bir bilgi yoktur. Ama Ulusoy'un emekli bir felsefe öğretmeni olduğu ve uzun yıllar İstanbul İmam Hatip okulunda görev yaptığı anlaşılmaktadır. *İmam Hatip okullarında görev yaparken din psikolojisi dersini ve kitabın içeriğini uzun yıllar okuttuğunu ve en sonunda 1970'te kitap olarak bastırıldığını Ulusoy'un ifadelerinde anlamaktayız (Ulusoy 1970: 5).* Kitabın iç kısımlarında kapaktaki gibi bilgilerin tekrar ettiğini ve dizgi-baskı işlerinin ise Eskin Matbaasında yapıldığı anlaşılmaktadır (s.1).

Kitabın künye kısmından sonra "İçindeki Konular<sup>2</sup>" kısmına gelinmektedir. İçindekiler kısmı 10 üniteden oluşmaktadır. İçindekiler kısmından sonra "Önsöz" bulunmaktadır. Burada kitabın yazılma amacı ve önemi hakkında çok kısa bilgi verilmiştir. Ulusoy "önsöz" başlığında her yıl sayısı gittikçe artan İmam Hatip okullarında müfredat programına uygun olarak öğrencilerin anlama seviyesine göre ders kitaplarının yazılması gerektiğini ve bu anlayış içinde senelerce okuttuğu din psikolojisi müfredatına uygun olarak bu kitabı yazdığını dile getirir.

<sup>1</sup> Sadeleştirme yaptığı başka bir eseri de vardır (bkz. Marifetname, 1990).

<sup>2</sup> Bu ifade kitapta aynen bu şekilde geçmektedir.

Kitabın yedinci sayfasında “I. Kısım” başlığı altında ilk ünitenin konusuna geçilmektedir. Ünitenin başlığı “Din Psikolojisinin Tarifi, Konusu, Gayesi, Metodu” adında olup alt başlık altında “1- Din Psikolojisinin tarifi ve konusu” verilmektedir. Daha sonra ikinci alt başlığa geçip “2- Din psikolojisinin Metotları” anlatılmıştır. Sayfa 12’de ünitenin “Özet” başlığı altında tekrarı kısaca yapılmış olup en altında ünite ile ilgili “Sorular” kısmı yazılmıştır.

Kitabın tüm ünitelerinin sonunda “Özet” ve ünite ile ilgili “Sorular” bulunmaktadır. Bu açıkça göstermektedir ki o dönemin Milli Eğitim müfredatında lise veya başka düzeyde okutulan ders kitaplarında bir şablon olarak verilmektedir. Yani MEB’in ders kitaplarında her konu ünite düzeyinde anlatılmakta ve kısım/ünite sonlarında özet ve ünite anlatılan konulara ilişkin sorular yer almaktadır. Aşağıda birinci kısım yani birinci üniteden sonra yer alan diğer kısımlar/üniteler hakkında bilgi verilecek daha sonra kitaptaki metin üzerinde içerik ve betimsel analizler daha sonra yapılacaktır.

Sayfa 13’te “II. Kısım” başlığı altında “Dinî Hayatın Psikolojik Temelleri” anlatılmaktadır. Bu ünite başlığı “1- Dinin Esasları” ve “2- Dinî Hayat” altında anlatılmıştır. Sayfa 16’da ise “özet ve sorular” kısmı yer almaktadır.

Sayfa 17’de “Allah Şuuru” başlığı altında “III. Kısım” yazılmış olup alt başlıklara bölünmeden bu ana başlık altında doğrudan konu anlatımı yapılmış ve bu kısım/ünite sayfa 19’da yer alan “Çocukta Allah Şuuru” konusu ile bitirilmiştir.

Sayfa 22’de IV. Kısım “Nübüvvet” yer almıştır. İlginçtir ki, tüm üniteler içinde sadece bu kısmın en üst sağ tarafında Gazali’den bir alıntı yer almaktadır. Bu ayrıntıyı sadece bu bölümde görmekteyiz. Gazali’nin “yeryüzünde nübüvvet ışığından başka aydınlanacak bir nur yoktur” sözünü kaynak göstermeden alıntılanmıştır Ulusoy (1970:22).

Sayfa 26 ve 27’de “Vahy” konusu “V. Kısım” içinde verilmektedir. “İlham” başlığı altında “VI. Kısım” sayfa 28-29’da yer almaktadır. Yine iki sayfalık anlatım içinde “VII. Kısım” olan “Mucize” konusu anlatılmıştır. Tabii ki her kısım/ünite sonunda bunların özeti ve soru kısmı yazılmıştır.

“VIII. Kısım” gelince biraz farklı bir durumla karşılaşmaktadır. Bu kısımda “Allah karşısında insan” ana başlığı altında üç alt başlık sıralanmıştır. Bu alt başlıklar: “1- İbadet, 2- Dua, niyaz ve iltica, 3- Din ve Mistisizm (vecd ve istiğrak)’tır. Bu alt başlıklardan her biri anlatıldıktan sonra diğer alt başlıklara geçmeden önce anlatılan alt başlıkların “özet” ve “soru” kısımları yazılmıştır. Yani bu alt başlıklar istenilseydi her biri ayrı kısım ya da ünite gibi de yazılabilirdi. Ancak Ulusoy bu alt başlıkları genel bir kısım/ünite içinde vermeyi tercih etmiştir.

Sayfa 47’de “IX. Kısım” ise “Ayet ve Hadislere Göre İslam Dininin Psikolojik Temelleri” başlıklı olup “iman ve amel” alt başlıkları ile konu anlatılmıştır. Sayfa 54’te ise son ünite olan “X. Kısım” yer almaktadır. Bunun ana başlığı “Ruhi Aksamalar ve Sapıklıklar, Normal ve Anormal Sınırı” olup bu konu “Asabi ve akli teşevvüşler” ile diğer alt başlıklar altında anlatılmış ve ikinci bir ana başlık olan “Metapsişik Hadiseler (Spiritizma)” başlığı altında bu kısım/ünite<sup>3</sup> “özet ve sorular” ile bitirilmiştir.

Kitap toplam 62 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın ne sonunda ne de içinde ya da herhangi bir yerinde kaynakçaya rast gelinmemektedir. Bilimsel-akademik bir kitap olmadığı için kaynakçaya ihtiyaç duyulmadığını düşünmekteyiz. Kitabın yazarı felsefe öğretmeni olduğu için metin içinde anlatılan konuların birçoğu, psikologların görüşleri yerine felsefecilerin görüşlerine dayanarak anlatılmaktadır. Ancak bu felsefecilerin görüşleri anlatılırken bile metin içinde kaynakça verilmemektedir.

Ulusoy tarafından İmam Hatip ortaokul müfredatına uygun olarak hazırlandığı iddia edilen “din psikolojisi” kitabının kısa tanıtımından sonra<sup>4</sup> araştırmanın yöntemi, problemleri ve diğer teknik

<sup>3</sup> Kitaptaki “kısım” olarak ayrılan bölümlere ünite” de denilebilir.

<sup>4</sup> Bu araştırmanın gayesi kitap tanıtımı değildir. Ancak MEB ortaokul sosyal bilgiler 7. Sınıf ders kitabı üzerine yapılan bir analiz araştırmasında ders kitabı hakkında kısa bir tanıtım yapıldığı görülmektedir (bkz. Osmanoğlu, 2019). Bu yüzden Osmanoğlu’nun çalışmasını takip ederek kitabın tanıtımını vermek istedik. Araştırmamızda kitabın içeriğini biraz fazla

kısımları hakkında bilgiler vermek gerekmektedir. Daha sonra “Din Psikolojisi” kitabının betimsel ve içerik analizi yapılacaktır.

### **Araştırmanın Yöntemi, Tekniği, Deseni, Amacı, Problemleri ve Diğer Özellikleri**

Araştırmanın yöntemi anlama temelli olan nitel yöntemdir. Nicel yöntem gibi keşfetmeye ve tündengeline dayalı değildir. Anlamaya ve tümevarıma dayalıdır. Nicel yöntemde olduğu gibi nitel yöntem üzerine bina edilen bilimsel bir çalışmada da araştırmanın “analiz teknikleri”, “deseni (modeli)”, “amacı”, “problemleri”, “sınırlılıkları ve varsayımları”, “çalışma grubu/örnekleme” vb. gibi özellikler belirtilmek zorundadır (Yıldım ve Şimşek, 2018). Aşağıda bu konular hakkında bilgi verilmektedir:

a) “Araştırmanın Analiz Teknikleri ve Deseni (Modeli)”: Bir bilimsel çalışma ister nicel isterse nitel yöntem üzerine bina edilsin araştırmanın yürütülmesi için mutlaka tekniklere başvurulur. Araştırmada nitel yöntem içinde yer alan betimsel analiz tekniği ile bu betimsel analizi daha kuvvetlendirici ve somut hale getirmesi için içerik analizi tekniği kullanılmıştır<sup>5</sup>. Yani araştırmamızda betimsel analizi içerik analiziyle beraber kullanılmaktadır. Araştırmanın deseni “durum çalışmasıdır”. “Durum çalışması”, nitel araştırmalarda bir konunun genellikle belli bir özelliğin ya da birkaç durumun derinliğine araştırılmasıdır.

b) “Araştırmanın Amacı”: Bir bilimsel araştırmanın mutlaka bir amacının olması gerekmektedir. Bu araştırmanın da bilimsel bazı amaçları vardır: Bunlardan birisi, uzak amaçtır ki burada araştırmanın nihai hedefi Türkiye’deki din psikolojisi alanında daha önce ele alınmayan bir konuyu analiz etmektir. Yakın amaç olarak bahsedeceğimiz diğer bir amaç ise Türkiye’de İmam Hatip okullarında okutulan bir din psikolojisi kitabının bilimsel bir analizini yaparak bu alanda yapılacak diğer çalışmalara örnek teşkil etmektir. Bu tür yakın ve uzak amaçlar dışında, aşağıda verilen araştırma kapsamında oluşturulan bilimsel problemleri yine araştırmanın varsayımlar ve sınırlılıklar içinde cevaplamak da amaçları içindedir.

c) “Araştırmanın Problemleri”: Her bilimsel araştırmanın mutlaka araştırılması gereken en az bir problemi olmak zorundadır. Bu araştırmanın da ana/temel problemini en genel anlamda şöyle oluşturabiliriz: “Türkiye’de İmam Hatip okulları 1951-1971 müfredatına uygun olarak “din psikolojisi” dersini okutmak için Ulusoy tarafından yazılan “Din Psikolojisi” adlı eserin din psikolojisi alanı açısından özellikleri nedir? Bu genel problemi daha iyi araştırmak için birtakım alt problemlere indirgeyebiliriz: Mesela, Ulusoy tarafından yazılan “din psikolojisi” ders kitabı;

1) Metin içinde konularını anlatılırken “normatif” veya “öznel” yargılara baş vurmuş mudur? Bu yargıların frekansı nedir?

2) Modern psikoloji kavramlarından bahsetmiş midir? Hangi modern psikoloji kavramlarına yer vermiştir?

3) Din psikolojisi alanındaki meşhur Türk veya Batılı psikologlardan referans vermiş midir? Hangilerini referans vermiştir?

4) İslami ve tasavvufi kavramları izah ederken Batılı düşünürleri ispat aracı olarak kullanmış mıdır?

5) Evrensel ya da objektif bir din psikolojisine vurgu yaptığı ifadeleri var mı? Varsa bu vurgu yaptığı ifadeler nelerdir?

d) “Araştırmanın Örnekleme, Sınırlılıkları ve Varsayımları”: Araştırmanın örnekleme ya da çalışma gurubu (örneklem için bkz. Baltacı, 2018) en açık ifadesi ile Ulusoy tarafından yazılan “Din Psikolojisi” kitabıdır. Araştırmanın bu kitap üzerine yapılmasının nedeni ise İmam Hatip okullarının 1951-1971 müfredatına göre okutulan bir din psikolojisi kitabı olmasıdır. Lise düzeyinde okutulan bir din psikolojisi kitabının betimsel ve içerik analizi ile sınırlı tutulan bu araştırma, o dönemin Türkiye’deki din psikolojisi tarihini yansıtacağı varsayılmaktadır. Bundan dolayı araştırma bu kitap kapsamında sınırlı tutulmuştur. Ayrıca araştırmanın problemleri ile sınırlı olarak bu kitap (başka nitel teknikler

---

tutmamızın nedeni bu kitabın nadir eserlerden sayılmasındandır ki bu kitap üzerinde Süleymaniye Kütüphanesinin amblemi vardır.

<sup>5</sup> Betimsel ve içerik analizi hakkında bir takım ön bilgiler verilmesi bu çalışmanın salt kitap kritiği ve tanıtımı olmadığını okuyucu vurgulanmak istenmesidir.

yerine) sadece betimsel ve içerik analizine tabi tutulmuştur. Bu kitabın İmam Hatip Liselerinin o dönemki müfredatına uygun olarak yazıldığı varsayılmaktadır. *Bunun için araştırmanın örneklemini “tipik durum” örneklemini (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 120-121) olduğu varsayılmıştır çünkü din psikolojisi kitapları içerisinde lise düzeyinde yazılan bir kitaptır.*

## Bulgular

Bu bölümde araştırmanın problemleri kısmına cevap aranacak olup ilk olarak araştırmanın alt problemlerine ilişkin analizler yapılacaktır. Araştırmanın problemleri kısmında sorulan ilk alt problem olan “Ulusoy tarafından yazılan din psikolojisi ders kitabı metin içinde konularını anlatılırken “normatif” veya “öznel” ifadelerle başvurmuş mudur? Bu yargıların referansı nedir?” sorusuna ilişkin bulgular verilecektir.

**1. Metin İçinde Geçen Normatif veya Öznel/Ahlaki Yargılar:** Ulusoy’un din psikolojisi kitabının en başındaki din psikolojisinin özelliklerinin anlatıldığı kısımda en dikkat çekici öznel yargı aynen şudur: “Din psikolojisi bazı din düşmanı düşünürlerin iddia ettiği gibi.... (s.8) (Öznel Yargı=ÖY)” Bu cümledeki “bazı din düşmanı düşünürler” ifadesi çok dikkat çekicidir. Bu ve buna benzer birçok öznel ve normatif yargılara kitap içinde rast gelinmektedir. Buna benzer yargısal ifadeleri sırasıyla veya bir sayfada birden fazla var ise bazen aynı bazen ayrı bir paragraf içinde sunarak italik ve altı çizili olarak aşağıda gösteriyoruz:

S. 13-14: “Bu sebeple ibadetle beslenmeyen (ÖY) iman cılız kalır (Normatif Yargı=NY) ...inanılan insan mesuttur (Normatif ve Öznel Yargı= NÖY) ... imansız amel riyadır... (Normatif Yargı=NY) ... ibadetten maksat Allah’ı anmak, hayvani tutkuları susturmak...” (Öznel Yargı=ÖY<sup>6</sup>).

S. 13: “İman tohumunun (ÖY) ekildiği yerde ibadetle bu ağacın filizlenmemesi imkânsızdır (NÖY) .... Kuvvet ve samimiyetten yoksun olur (NY). İman, alelâde bir (ÖY) inaniş değildir (NY). Gönlünün mutlak kudrete kuvvetle bağlanması, (NY) tam hakikate ermiş olmanın hazzı içinde...” (ÖY).

S.14: “En üzüntülü ve ümitsiz anlarda Allah’a sığınmaktan başka çare yoktur” (NY). “...ferdin ruhi yapısına tesirde bulunmamış (ÖY) bir ibadet, ibadet değil, bir örf, bir alışkanlıktır (N.Y.).

S. 15: İmanı artıracağı (NY) yerine yıpratır (NY). İman vücudunu besleyen bir kan olmaktan çıkar (NÖY). Uyuşturucu bir zehir olur” (NÖY).

S. 15: “Her ibadet ve iman hareketi, dindarın ruhunu temizlediği takdirde samimidir (NÖY) ...ibadet, samimi ve gerçek olduğu (ÖY) nispette müminin ruhunu olgunlaştırır derinleştirir, kuvvetini artırır. Ahlaken yüceltir” (NÖY) .... Ahlakın esası, insan-ı kâmil olmaktır (NY).

S. 15: “Veya bu maddî âlemden sıyrılıp mutlak varlığı hayranlıkla temasadır (NY). Bu şekil ibadetin gayesi ruhun yükselmesi (NY) ve şuurun, Allah hakikati içinde ermesidir” (NY).

S. 16: “...hakikate ermiş olmanın ruha sağladığı sevinç (ÖY) ve içsel tasdikten gelen iç huzurdan ibarettir.” (NÖY).

S.17: “İmansız insan, suya kanmayan hastaya benzer (NÖY) .... Allah sevgisi ve korkusu insanda tükenmez bir irade kudreti yaratır” (NÖY).

S.19: “(İçsel) Manevi varlığımızın (ÖY) maddeye zaferi ve şuurun sonsuzluğa sığırdığıdır” (NÖY).

S. 24: “İnsanlığın yaratılışında hakikat, güzellik ve iyilik pırıltıları vardır” (NÖY).

S. 28: “İLHAM; her insanın içine doğabilen hakikat pırıltılarıdır (ÖY). Psşik bir doğmadır (NÖY). Bunda zihni bir kontrol yoktur. Bu ne şuur ne de şuur altını ilgilendirir. Bütün varlığıyla hakikate yönelen insanın irade ve şuur hallerinden sıyrıldığı bir anda kalbe doğan pırıltılardır (NÖY) .... İşte böyle rüyalarda bazen insanın kalbine şimşek gibi hakikatler doğar” (NÖY).

<sup>6</sup> Metin içinde bundan sonra “Normatif Yargı” ifadesi (NY) ile “Öznel Yargı” (ÖY) ile hem “normatif” hem “öznel” yargı ifadesi ise (NÖY) şeklinde yazılacaktır. Bu içerik kodlamalar kitabın üslubu dikkate alınarak yapılmıştır. Ayrıca kodlamalarda yazarın/araştırmacının inisiyatifi dikkate alındığında doğru/yanlış diye bir durum ortaya çıkmaz (bkz. <https://www.erdemoklay.com/post/nitel-ara%C5%9Ft%C4%B1malarda-kodlama>)

S. 30: “Hakikatte kâinatın haşmet ve azametini (ÖY) seyreden ve düşünen bir zekâ tabiat kanunların yaratıcısı olan Allah'ın bunların dışında dilediğini yapabileceğine kendiliğinden inanır. Aynı zamanda bu harikalı, olağan üstü (ÖY) olayların sebeplerini, insan ruhuna yaptıkları tesir yönünden (ÖY) düşünebiliriz”.

S. 32: “Hakikî iman, ibadeti zaruri kılar (NÖY)... insan ruhu, inandığı gerçeği yaşamak ihtiyacındadır. Yalanın fena olduğuna inanan yalan söylemez. Vatanını, milletini seven, davranışları ile sevgisini gösterir (NÖY). Gerekirse onlar için hayatını fedadan çekinmez (NÖY)... Bunun gibi dindar da inandıklarını davranışları ile gösterir. Allah'a inanır, onun emir ve nehiyelerini yerine getirir. O halde ibadet, hakikî imanın doğurduğu davranışlardır” (NÖY).

S. 33: “Allah için ve Allah sevgisiyle yapılan ibadet, hakikî ibadettir. Bundan başkası şıktır. Ve Allah'a eş koşmaktır. Taklide dayalı ibadet hatalıdır.” (NY).

S.34: “Ruhu huzur ve ahençe (ÖY) kavuşturur.... En mükemmel şekli, (ÖY) namazda gerçekleşen birinci gaye, ruhumuzda derinleşerek Allah'a yakınlaşma, duada zirvesine ulaşmış bulunuyor (NÖY) ... Allah'tan geldiğine ve muhakkak bir gün ona döneceğine inanan insan, duanın bu yüce mertebesinde rabbine olan özleyişini ifade eder (NÖY).

S. 37: “...Duada evvela Allah'ın kalbimize telkin edici sesini dinlemeliyiz (NÖY)... Ona biz davetliyiz. Davette alçak gönül ve saygılı bir duruşla (ÖY) ziyafet sahibinin (Allah'ın) davetini (çağırışını) beklememiz lazımdır (NÖY) .... Bu esnada dünyaya ait her arzu, ümit ve teselliden, bizzat kendi varlığımızdan boşanmamız lâzımdır” (NY).

S. 39: “Tam ve gerçek bir dua nasıl yapılır?” (NY).

S.40: “Mümin olarak dua etmeye meceburuz (NY)... Dua manevî temizleyicidir (NÖY). İnsan, altından su geçen bir köprüye benzer (NÖY). Suyun getirdiği pislikler bu köprüde toplanırsa koku yapar. Yani gönülde fenalık ve kötülükler yığılırsa insanda kötü ve bedbin olur” (NÖY).

S. 40: “En samimî duamız, her hali dua olanların halini kazanmak olmalıdır” (NY).

S. 42: “Vecd halinde, ruh, sanki kendinden geçmiş, kendinin ötesinde bir yüceliğe (ÖY) erişmiştir.”

S. 42: “Hakikat, zekâ ile bilinemez (NY). Hakikatle temasa gelebilmek için duyu organları ile tanınan eşyanın, zekânın eseri olan tasavvurların ötesine geçmek lâzımdır (NY). Çünkü bütün bunlar hakikati örten perdelerdir (NY) insan, zahitlik yoluyla nefsinden ve eşyadan sıyrılıp kendini boşluğa sundu mu aydınlık âlemine girer” (NÖY).

S. 44: “Fakat bu yükselişten hiç gurur duymuyor.... Yapa yalnız yaptığı bu sessiz sedasız, sohbetlerde (ÖY) bütün ruhunun eridiğini hissettiği heyecan içinde ilahi tevazu denilen şeyi (ÖY) gördükten sonra nasıl alçak gönüllü olmasın (NÖY). ... vecd halinde Allah, ilâhî ışık, ilâhî nur (ÖY) şeklinde vasıtasız görünür (NY). O anda Allah'ın evine qiren (ÖY) ruh, orada hakikatin temasına dalar (NY). Bu temaşa, tarifi imkânsız bir huzur, bahtiyarlık ve saadet kaynağıdır (NÖY)...ilâhî hakikate yaklaşmanın ve manevî hazzın zevki içinde kul, kendi nefsinin aşk ile aşmak (ÖY) yolunu tutar ve içten duyduğu sonsuz sevgi ve iştihakla ilâhî hakikate kavuşur” (NÖY).

S. 45: “Bu manevî hazzın içinde kul, içten duyduğu sonsuz sevgi ve iştihakla ilâhî hakikate kavuşur” (NÖY).

S. 45: “Vecd halinde ruh, kendinden geçmiş, yüceliğe (ÖY) erişmiştir”.

S. 47: “İslâm dinî, her asrın ihtiyacına cevap veren ve kıyamete kadarki yüzyıllarda yaşayacak bütün insanları selâmet ve saadete götürecektir olan fitri, genel, en son ve en mükemmel bir dindir” (NÖY).

S. 47: “Bunlara gerçek bir imanla inanan insanda —psikolojisinin icabı olarak— tam bir kalp huzuru, diğer insanlara karşı kalbinde şefkat ve merhametle dolu bir sevgi, her türlü maddî tutkuların sıyrılmış, yaşayışından memnun bir ruh hali vardır” (NÖY).

S. 48: “İmandan mahrum olan insanlarsa kendilerini dayanaksız ve yalnız hissederler; ümitleri kırık ve kötümserdirler (NÖY). Ne mal ve mülk ne servet ve mevki, hülâsa hiçbir şey onları tatmin etmez (NY); ruhî perişanlık, huzursuzluk içinde kaygılı ve endişeli bir hayat yaşarlar” (NY).

S. 48: “Nice kötü (ÖY) insanlar izzet ve refah, nice iyi ve faziletli (ÖY) insanlar sıkıntı ve sefalet içinde yaşıyorlar. O halde ilâhî adaletin tam tecelli edeceği ve herkesin dünyadaki amelinin karşılığını göreceği başka bir âlemin varlığına zaruret vardır” (NY).

S. 49: “Ahiret hayatına inanmayanların kalplerinden, Allah korku ve sevgisi silinmiş, ruhlarını şahsî menfaat ve ihtiras bürümüştür. Bu gibilerde ne vatan ve millet sevgisi ne de insanlık duygusu vardır. Her kötülüğü yapmaktan çekinmezler” (NÖY).

S. 50: “Namaz bu meylimizi tatmin eden en faziletli bir ibadettir” (NÖY).

S. 52: “Hülâsa, ayet ve hadislerle, ilmi delillerle belirttiğimiz ve genişçe izah ettiğimiz yukarıdaki açıklamalardan anlıyoruz ki İslam dininin esasları çok mantıklı, ilmi, psikolojik ve sosyal temellere dayanmaktadır” (NY).

S. 52: “En ünlü İslâm bilgin ve düşünürleri yanında Batı âleminin de tanınmış âlim ve filozofları bu hakikati tasdik etmiş ve Kuran -ı Kerim’in, muciz ve fakat çok geniş manalı ifadesine ve derin hikmetlerle dolu muhtevasına (ÖY) karşı duydukları hayret ve saygıyı, (ÖY) eserlerinde açıkça ifade etmişlerdir”.

S. 53: “Ahirete inananlarsa egoist olur, (NÖY) menfaati için her çeşit kötülüğü yapmaktan çekinmez” (NY).

S. 60: “Bu sebeple mükemmel ve sonsuz olan kudreti, (ÖY) (Allah’ı) tasavvur, hasta bir zihnin değil, sıhhatli bir zihnin işidir” (NÖY).

S. 61: “Psikolojik bakımdan ruhi inhiraf:” (ÖY).

**2. Kullandığı Modern Psikoloji Kavramları:** Araştırmada ikinci alt problem olan “*Modern psikoloji kavramlarından bahsetmiş midir? Hangi modern psikoloji kavramlarına yer vermiştir?*” sorusuna ilişkin bulgular bu başlık altında verilmektedir. Ulusoy’un yazdığı “Din Psikolojisi” ders kitabında günümüz psikoloji veya psikiyatri biliminin kullandığı kavramlara rast gelmekteyiz. Bu kavramlar daha çok kitabın son kısmı/ünitesinde yer almaktadır. Bu son kısım/ünite “*Ruhi aksamalar ve Sapıklıklar, Normal ve Anormal Sınırı*” ile “*Metapsişik Hadiseler*” olarak iki konudan oluşmaktadır. Bu son ünite de geçen modern psikoloji kavramları ve bu kavramlara Ulusoy’un verdiği anlam şunlardır:

Anestesi: Dokunma duyumunun kaybolması (s. 54).

Hyperesthesia: Aşırı duyarlık (s. 54).

Tiroit Bozukluğu: Endişe, sıkıntı, hayale dalma (s. 54).

Adrenal Bozukluğu: Yorgunluk, uykusuzluk, baş ağrıları, fazla heyecan, çabuk kızma halleridir (s. 54).

İpofiz Bozukluğu: Hatırlama güçlüğü, dikkatsizlik, dermansızlık, zihin geriliğidir (s. 54).

Gonat Bozukluğu: Anlayışsızlık, endişe, hayal içinde yaşama, kendini itham etme (s. 54).

Aminisiya: Akılda tutma kabiliyetinin kaybolması (s. 55).

Paramnesiya: Yeniden tanıma kifayetsizliği (s. 55).

Hiperamnesiya: Her şeyi en küçük teferruatı ile belleme ve hatırlama (s. 55).

Afazi: Söz ve yazı ile anlaşma bozukluğu (s. 55).

Alexia: Okuma bozukluğu (s. 55).

Agnafia: Yazı yazma bozukluğu (s. 55).

Agnosia: Görüp işitip dokunduklarını anlamamak (s. 55).

Amusia: Müzik seslerini tekrarlama ve anlatım bozukluğu (s. 55).

İdiote: Zekâ yaşı üç yaş aşağı (s. 55).

İmbecilite: Zekâ yaşı beş yaş aşağı (s. 55).



Cretinisme: Zekâ yaşı yedi yaş aşığı (s. 55).

Hidrocefal: Beyin boşluklarında fazla su bulunması (s. 55).

Makrocefal: Koca kafalı, hücrelerin aşırı derecede gelişmesi (s. 55).

Mikrocefal: Küçük kafalı, kıvrımlar az, beyin ve kafatası gelişmemiş (s. 55).

İde fix: Zihnin muayyen bir fikre saplanması (s. 56).

Zorlu fiiller: bir işi yapmak için dayanılmaz istek (s. 56).

Kleptomani: Hırsızlık illeti (s. 56).

Nevrestani: Sinir zayıflığı (s. 56).

Hysteri: Zihin sentezinin bozulması (s. 56).

İsteri Anoreksi: Yemekten tikslenme (s. 56).

Şizofreni: erken bunama (s. 56).

Hypemani: Hafif mani. Sabırsızlanma, hızlı ve neşeli konuşma, aşırı faaliyet (s. 56).

Had Mani: Ağır mani (s. 56).

Melankoli: Keder ve ümitsizlik, insanlardan kaçma, yalnızlık (s. 56).

Paranoid: Zihin ve heyecan bozukluğu, kıskançlık, kendine kötülük edileceği fikrine kapılma (s. 56).

Epilepsi: Şuurun bir müddet kaybolması (s. 56).

Dinî Hezeyanlar (Delire Religieux Ou Mistique): Peygamber olduğunu iddia etme, vahiy alma, cenneti seyretme, meleklerle konuşma vb. delaletler (s. 56).

Spritizma: Ruh çağırma, ruhçuluk (s. 56).

Yukarıdaki kavramlar kitabın son ünitesinde geçmektedir. Bu kavramların hepsi “psikopatolojik” kavramlardır. Bu kavramların dışında önceki ünitelerde de birtakım modern psikoloji kavramları geçmektedir. Bunlar sayı olarak çok azdır. Bu kavramlara din psikolojisinin “genel kavramları” olarak kodlayabiliriz. Sayfa ve ünite belirterek aşağıda gösterilmeye çalışılmıştır:

Psikişik:(Ünite 1 s:7; Ünite 6 s.28).

Dinler Psikolojisi: (Ünite 1 s:8).

İç Gözlem: (Ünite 1 s:8).

Dış Gözlem: (Ünite 1 s:10).

Behaviorizm: (Ünite 1 s:10)

(Allah) Şuuru: (Ünite 3 s:17).

Davranış Metodu: (Ünite 1 s:10).

Meditation: (Ünite 8 s:36).

Psikanaliz: (Ünite 10 s:56).

**3. Din Psikologlarının Referans Verilmesi:** Burada araştırmamızın diğer alt problemi olan “*Din psikolojisi alanındaki meşhur Türk veya Batılı psikologlardan referans vermiş midir? Hangilerini referans vermiştir?*” sorusuna cevap sunulmaktadır:

Ulusoy’un (1970) “Din Psikolojisi” kitabında o dönemin hiçbir yerli din psikoloğundan alıntı yapılmamıştır. Mesela, Bedi Ziya Egemen, Neda Armaner, Hilmi Ziya Ülken, Osman Pazarlı gibi Türk akademisyenlerden herhangi bir referans bulunmamaktadır. Batılı din psikologlarından da beş kişiye atıf vardır. Bunlar; William James, C. G. Jung, Gordon Allport, J. Watson ve S. Freud’dur. Bu isimlerden bahsederken orijinal yazılı ismini kullanmak yerine Türkçe telaffuzda kullanılan şeklini görmekteyiz. Jung ismini “Psikolog Yunge” diyerek sayfa 28’de William James’in ismini “Ceyms” diyerek sayfa 36’da kullanmışken bu iki isme olumsuz bir yargı bildirmemiş aksine din ve dua ile ilgili anlatılarda olumlu bir yargı içinde bahsetmiştir. Gordon Allport’a gelince Allport’un adını Ulusoy, “Gredon Allport” olarak bahseder. Elbette Allport hakkında da görüşleri olumludur. Fakat J. Watson ve Freud hakkında olumsuzdur. J. Watson ve Freud’dan bahsederken dine olan karşıtlıklarını eleştirerek olumsuz bir yargı içinde alıntılanmıştır (Ulusoy, 1970: 59-60). Hatta Watson ve Freud’a karşı tenkit yaparken Allport’tan istifade ettiğini görmekteyiz (s.60). Watson’u “J. Vatson”, Freud’u ise “Froit” şeklinde okunuşları ile vermiştir (bkz. s. 59).

**4. Batılı Düşünürleri Kullanım Şekli:** Bu başlık altında “İslami ve tasavvufi kavramları izah ederken Batılı düşünürleri ispat aracı olarak kullanmış mıdır?” alt problemine ilişkin bulgular verilecektir. Buna göre;

Ulusoy (1970) ders kitabında birçok İslami ve tasavvufi konuları ele alırken ispat aracı olarak Batılı birçok düşünürleri kullanmıştır. Bu Batılı düşünürler arasında sadece filozof ya da psikologlar yoktur aynı zaman da fizikçi, biyolog ya da edebiyatçı bile vardır. İspat aracı olarak referans verdiği Batılı düşünürlerle değinirken bazen övücü öznel sıfatlar kullanmaktadır. Bu Batılı düşünürlerin geçtiği pasajları sırası ile aşağıda görebiliriz:

S. 18: “Hz. İbrahim de bu hadiseden kâinatın hâkim ve sahibi tek olan bir Allah’ın varlığı şuuruna varmıştır. Asrımızın İngiliz FİZİK alimi Eddigton “madde aleminin yapısı” eserinde “tabiata hükmeden kanunları ancak onları yaratan kudretle anlayabiliriz. Bu kudret, Allah’tan başka bir şey değildir” diyor.”

S. 19: “Burada bahsettiğimiz dua sözlü değil derunidir... Le Ruva diyor ki: İnsan ruhunun içinde bulunduğu hali dile getiren duada ben bir hiçten ibaretim. Hiçbir şey bilmiyorum. Ancak ihtiyaç, sefalet ve bilgisizlik, şüphe ve sıkıntı ile içimin dolduğunu biliyorum...”

S. 22: “Nübüvvetin psikolojik temelleri nedir? ... Şüphesiz ki (geçen derslerimizde açıkladığımız) Allah şuuruna varmakla kabullenmiş oluyoruz. Alman Biyoloğu Driesch, hücreler üzerindeki incelemeleri neticesinde, “hayat sadece kimyevi maddelerin birleşmesinden meydana gelmemiştir. Bu ancak mutlak bir kuvvete bağlıdır. Bu ise (vital) hayati bir kuvvettir ki, buna ilahi kuvvet diyebiliriz” diyor.”

S. 22: (Nübüvvet konusunu kastederek) “Bu hususta muhtelif bilgin ve filozofların görüşü:”

“GIOM: Allah bütün kemalât-ı camidir. Fakat kemalât, akıl ile değil vahy ile idrak edilir.”

“DESCARTES; Allah fikri mükemmel ve sonsuz bir fikir halinde açık olarak bende vardır. Bu fikri sonradan kazanmadım.... Bana bu kavramı kazandıran, bütün kemalatı cami bir varlığın var olması zaruridir. O halde Allah şeksiz şüphesiz vardır.”

“LAYİPNIÇ: Allah, zaruri varlık özü, varlığını gerektiren zaruri varlıktır”.

“SPİNUZA: Allah kendisinin sebebi olan bir cevherdir. Kendisinin sebebi olan özü vardır. O halde Allah, özü ile vardır”.

S. 23: “KANT: Allah fikrini deney öncesi verilerine bağlar... Üstün iyiliğin ulvi şartı, ahlaktır. Bunun tam olarak gerçekleşmesi, bu alemde değil, sonsuz alemde mümkündür. Gayelilik prensibine göre Allah, ahlaki bir hedefe varmak için tabiatı yaratan bir kudrettir”.

“HAMILTON: .... İnsan, düşünen, hüküm veren ilim adamı olduğu gibi; inanan, Allah’ı kabul eden bir din adamıdır da. Laboratuvardaki kişiliğimizle mabetteki kişiliğimiz ayrıdır. Fakat ikisi arasında sağlam bir temel olmuş, böylece ilim ile din arasındaki çatışmanın ortadan kalkmış olmasıyla din kendisine en emin psikolojik temeli bulmuştur”.

“MULLER: Allah’ı idrak yeteneğiyle açıklar. Her idrak edilen şeyin yanında sonsuzluk vardır. Bu sonsuzluk idraki zaruri olarak bizi Allah idrakine götürüyor.”

“TEOLOJYEN: ... Allah’ın emirleri, insan tarafından dinlenir, hisslen ve aklen kabullenir. İşte imanla aklın iç içe girdiği yer buradadır. Din ilimden kuvvet alır. İlim de dinî hakikatler için ufkunu genişletiyor”.

“EFLATUN: ... En yüksek bir zekâ ve en ince bir sanat eseri olan hayat ve kainat kör maddenin değil, şuur sahibi kudretin ederidir. Bu kudret de Allah’tır. O halde Allah vardır.”

S. 28: “Schopenhavr, “benim felsefi kaziyelerim, müdahalem olmaksızın ve iradem uyuşmuş gibi olduğu zamanlarda, fikrimin evvelce görmediği bir istikamette meydana gelir. Böylece şahsiyetim, eserime yabancı gibidir”. İşte bu sözler ilham hakkında bize bir fikir verir.”

S. 28: “İşte böyle rüyalarda bazen insanın kalbine şimşek gibi hakikatler doğar. Lafonten, iki güvercin hikayesini rüyasında derlediğini söyler. Volter, bir şarkısını yazmadan önce rüyasında derlediğini söyler.”

S. 28: “Psikolog Yunge (Din, insan: sarar ve böylece bir ruhî teslimiyetin saadetini duyarız. Dinî yaşayış, insanın küllî irade karşısında duyduğu teslimiyettir. Bu teslim oluş, insanın irade ve şuurunu kapsamıyla olur) der. Goethe de “Kur’an’ı okudum ve anladım ki hepimiz

müslümanız". İslamiyet'i inceledim ve anladım ki İslamiyet teslimiyettir. O halde biz de İslam yaşıyor ve İslam ölüyoruz" der."

S. 42: "Grek mistiklerinden Mari de Valance, diyor ki: "Vecd halinde şekilsiz bir şey görüyordum fakat seyrine doyulmayacak kadar güzeldi, rengi yoktu, fakat bütün renklerden cazipti. Gördüğüm, ışığa benzemiyordu, fakat çok lâtifti. Bütün ruhî ve bedenî ışıklar ondan geliyordu. Gördüğüm şey, bir yer işgal etmiyordu, fakat her yerde ve her şeyde idi ve her tarafı doldurmuştu. Gördüğüm şey kımıldamıyor, fakat her yaratığa tesir ediyor ve idare ediyordu".

S. 43: "Ploten, vecd, ruhun Allah'la birleşmesinden doğan sakin ve yüksek bahtiyarlık halidir diyor ve birkaç defa yaşadığı bu hali şöyle anlatıyordu: ..."

S. 43: "Ruhun Allah'a yaklaşma halini (Bergson) felsefi bir ifade ile şöyle anlatıyor: ...."

S. 44: "Saint Augustine de vecde hazırlık için: ..."

S. 44-45: "Asrımızın Psychia atre<sup>7</sup> üstatlarından Fransız Magnane "Vecdleri, dinî bir delilik saymak bir hatadır.... Dinî vecd, çok rahat ve huzur verici, dinlendirici ve haz duyurucudur."

S. 45: "Piyer Jane, .... Halbuki mistiklerde hiçbir sakatlığa rastlanmaz. Manevî sıhhatleri kusursuzdur. Zekâları çok canlıdır. Şahsiyetleri çok kuvvetlidir. Deacroix diyor ki: "Mistiklerde şuur altının rolü olabilir. Fakat asıl sebep ilâhîdir. Mistiklere güvenmek lâzımdır."

S. 45: "Bentrant Russel diyor ki: "ilk ve orta çağla bütün büyük dinlerin mistiklerinde görülen fikirlerin hep aynı oluşu dikkati çeker. Uzun asırlar boyunca birbirinden uzak memleketler, birbirinden hiçbir işaret almayan seçkin insanların geçirdikleri mistik tecrübeler arasında yakınlık hatta aynılık bulunması mistisizmin dayandığı gerçeğin hakikiliğini belirtmeğe kâfi bir delildir."

S. 46: "Bazı psikologlara göre din, psikolojik bir haldir. Bu iddianın teorileri ve zayıf tarafları: 1- J. Watson, Behavyorist'tir. Ona göre din, insanlığın benliğinden doğmuş, din adamlarının, telkin ve tazyiki neticesinde basit insanlara kabul ettirilmiştir. İnsanlığın bir hastalığıdır, bir dejenerasyondur. Bu hastalığın ortadan kaldırılması ve beşeriyetin tedavisi lazımdır. Bu sebepten din, müspet ilmin konusu olamaz. Froit, din, bir ruh hastalığıdır. Beşeriyetin marazi davranışlarının tortuları, dinin doğmaları şeklinde devam etmiştir."

S. 47: "Bu iki teoriyi reddeden bazı psikologlara göre, din, yaratıcı bir kuvvettir ve ruh hastalıklarında müessir bir tedavi vasıtasıdır. Paul BERGMAN bu fikirdedir."

S. 47: "Harry M. Tieboud, alkolikler üzerinde geniş tecrübeler yapmış ve dinin bunlar üzerinde çok müessir olduğunu görmüştür". İsveçli Alphans Macder, İlim insanın iç dünyasına tesir etmez, ancak din nüfuz eder.... Macder, hastanın ibadetle suçluluk kompleksinden kurtulduğunu müşahede etmiştir."

S. 47: "Gredon<sup>8</sup> Allport'a göre sıhhatli bir zihin, mevcudiyetinin sebebini arar, eksiklerini idrak eder. Bu sebeple mükemmel ve sonsuz olan kudreti (Allah'ı) tasavvur, hasta bir zihnin değil, sıhhatli bir zihnin işidir."

**5. Evrensel/Objektif Din Psikolojisine Vurgu:** Ulusoy'un (1970) ders kitabında "Evrensel ya da objektif bir din psikolojisine vurgu yaptığı ifadeleri var mı? Varsa bu vurgu yaptığı ifadeler nelerdir?" sorusuna da cevap aranmıştır. Bu başlık altında bununla ilgili bulgular şunlardır:

Ulusoy "Din Psikolojisi" ders kitabını yazarken açık ve net bir şekilde nasıl ve ne şekilde din psikolojisi yapıldığını bilmektedir. Hatta yukarıdaki normatif ve öznel ifadelerle rağmen din psikolojisinin nasıl yapıldığını bildiğini açıkça gösteren ifadeleri bulunmaktadır. Bu ifadelerin geçtiği yerler aşağıda sayfalarıyla birlikte metindeki ifadeler değiştirilmeksizin altı çizgili ve italik olarak gösterilmektedir:

S. 7: "DİN PSİKOLOJİSİ<sup>9</sup>, dinî hadiselerde, ruhun tezahürlerini incelediğinden, dinî akide ve gerçeklerin değerini tayine çalışan din felsefesinden; dinin mahiyet ve menşeyini inceleyen (Teoloji)'den; dinlerin

<sup>7</sup> Metin içinde psikiyatri yerine bu şekilde yazılmış.

<sup>8</sup> Gordon yerine Gredon yazılmış metinde.

<sup>9</sup> Buradaki yazım şekli aynen orijinal metindeki gibi yazılmıştır.

muhtelif zaman ve mekanlarda geçirdikleri evrimi tetkik eden Dinler Tarihinden tamamen ayrıdır." (Bilimsel Farklılık).

S. 7: "... dinlerin ferdi ve içtimai yaşayış ve davranışlar üzerindeki tesirlerini inceler ve bunların bağlı bulunduğu genel kaideleri bulmaya çalışır." (Evrensellik).

S. 8: "... çeşitli dinlere mensup insanların dinî yaşayış farklarını ele alarak bundan karşılaştırmalı dinler psikolojisini ortaya koyar." (Evrensellik)

S. 17: "Bu mesele, gerçek Allah tasavvurunun ne olması lazım geldiğini değil, onun insan şuurunda nasıl tasavvur edildiğini araştırmaktadır." (Norm koymadan/Olanı olduğu gibi incelemesi).

S. 31: "Hülasa, nasıl ki psikoloji ruhun özü ve cevheri üzerinde düşünüp fikir yürütemiyor ve ancak ruhsal olayları kendine konu ediniyorsa, din psikolojisi de Nübüvvet, ilham, vahy ve mucizenin mahiyet ve özü üzerinde düşünemez. Yalnız bunların ruhsal görünüşleriyle uğraşır, inceler." (Norm koymadan/Olanı olduğu gibi incelemesi).

S. 35: "İbadet, her dinde ayrı şekillerde yapıldığı halde, dua hemen bütün dinlerde aynı tezahürleri gösterir." (Evrensellik).

## Yorumlar

Ulusoy'un ders kitabı üzerine sorduğumuz soruların cevaplarını bulgular kısmında vermiş olmaktadır. Bu bulguların yorumlamasının ve ne anlama geldiğinin anlatılması gerekmektedir. Bu bulguları yorumlarken okuyucunun daha iyi anlaması için çeşitli tablolar halinde sunarak yorumlamaya çalışmanın daha iyi olacağını düşünmekteyiz. İlk olarak, alt problemlere ilişkin elde edilen bulguların yorumlaması yapılacaktır. Buna göre;

**a. Yargısal İfadeler:** Birinci alt problem olan "Metin içinde konularını anlatılırken "normatif" veya "öznel" yargılara baş vurmuş mudur? Bu yargıların frekansı nedir?" sorusuna bulgular kısmına bakıldığında görülmektedir ki "Normatif Yargı", "Öznel Yargı" ve "Normatif ve Öznel Yargı" olmak üzere üç çeşit kodlama yapmak mümkündür. Ulusoy (1970), ders kitabının tüm ünitelerinde bu yargılara baş vurmuştur. Ulusoy bazı kavram ya da şahısları vasıflandırırken öznel yargısal ifadelerle baş vurduğunda bunları "Öznel Yargı" (ÖY) olarak kodlamış olmaktadır. Sayfa 8'deki "bazı din düşmanı düşüncülerin" ifadesi buna buna net olarak bir örnektir. Aynı şekilde sadece cümlelerin sonunda herhangi bir yargı, temenni, emir veya buna benzer kesinlik bildirerek biten cümleler var ise bunlar da "Normatif Yargı" (NY) olarak kodlanmıştır. Sayfa 14'te "imansız amel riyadır" cümlesi kesinlik bildiren normatif dinî bir ifade ile bitmektedir. Bu cümledeki "imansız...riyadır" yargısı bir normatif yargıdır. Eğer bir cümle içinde hem öznel hem de normatif bir yargı aynı anda verilmişse ve cümle sonu normatif bir ifade ile bitmişse buna da "Normatif ve Öznel Yargı" (NÖY) olarak kodlama verilmiştir. "İmansız insan, suya kanmayan hastaya benzer" (NÖY) cümlesi "Normatif ve Öznel Yargı" kodlamasına örnektir. Çünkü "insan ve hasta" kelimelerini "imansız ve suya kanmayan" ifadeleri ile vasıflandırmış ve bu vasıflandırmayı da "benzer" yüklemi ile norma bağlamıştır. Yani aynı cümle içinde hem öznel hem de normatif yargılar birlikte verilmiştir.

Ulusoy'un "Din Psikolojisi" ders kitabının tüm cümlelerini bu kodlama ile kontrol ettiğimizde bulgular kısmındaki cümleler elde edilmiştir. Bu kodlamaları aşağıda tablo halinde sunarak bu kodlamaların frekansları elde edilmektir:

**Tablo-1** Yargısal İfadelerin Frekansları ve Metin İçi Sayfaları

| Ulusoy'un Ders Kitabındaki Yargısal Kodlamalar | Öznel Yargı (ÖY)  | Normatif Yargı (NY)  | Normatif ve Öznel Yargı (NÖY)   |
|--|---|--|---|
| Frekansları (f)                                | 28  | 27   | 32  |
| Metinde Geçen Yerler                           | S: 8; s: 13-14; s:15-16; s: 19; s: 28; s: 30; s: 32; s: 34; s: 37; s: 42; s: 44; s:45; s :48; s: 52; s: 60. | S: 13-14; s: 15; s: 33; s: 37; s: 39-40; s:42; s: 44; s: 48; s: 52-53. | S: 13-14; s: 15-16; s: 17; S: 19; s: 28; s: 30; s: 32; S: 34; s: 37; s: 40; s: 44; S: 45; s: 47; s: 47-48-49; S: 53; s: 60. |

Tablo-1 incelendiğinde, haddinden fazla öznel, normatif ve hem öznel hem normatif yargılar bulunmaktadır. Din psikolojisi adı ile yazılmış bir kitapta bu kadar çok normatif yargıların olması din psikolojisinin bilimsel özellikleri ile terstir. Bu çelişkiyi yorumlamak için diğer alt problemleri izah ederken aşağıda değinilmiştir. Ulusoy bilimsel ve akademik bir din psikolojisi dersi anlatmak yerine İslami ve dinî bir psikoloji anlatmayı tercih etmiş gözükmektedir.

**b. Modern Kavramlar:** Araştırmada ikinci alt problem olan “*Modern psikoloji kavramlarından bahsetmiş midir? Hangi modern psikoloji kavramlarına yer vermiştir?*” sorusuna ilişkin bulgular araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara çeşitli yorumlar getirebiliriz. Şöyle ki;

Ulusoy (1970) kitabında en fazla “psikopatolojik” kavramlara yer vermiştir. Daha az sayıda ise din psikolojisinin genel kavramlarına atıfta bulunmuştur. “Psikopatolojik” kavramların sayısı 34 iken, din psikolojisinin genel kavramları ise (şuur kavramı hariç) 8’dir. Psikopatolojik kavramları çok kısa bir şekilde vermiş ve bu kavramların kaynaklarını göstermemiştir. Kitabın yazıldığı dönemde psikopatolojik kavramların çok çeşitli olduğuna ulaşmaktayız. Bu kadar kavramın lise düzeyindeki bir ders kitabında çok kısa olarak yer alması bile o günün tıp biliminde “psikopatolojik” kavramların genişliğini bize gösterir. Bu kavramların din psikolojisi ile çok alakasının olmadığı imajına kapılabiliriz. Fakat Ulusoy bu kadar çok kavramı kısa bir şekilde anlatıp dinin psikopatolojik bir olgu olmadığını göstermeye çalışmaktadır. Zira bu patolojik kavramları anlattıktan sonra din olgusunu patolojik gören Freud ve Watson’un eleştirisini yapması bizi bu sonuca ulaştırmaktadır. Hatta Freud ve Watson’a karşı Allport’u referans kullanması dinin bir patolojik olay olmadığına vurgu yapmaktır. Bu “psikopatolojik” kavramlar içinde en dikkat çeken “Zorlu Fiiller” kavramıdır. Bu kavram psikoloji sözlüklerinde “kompülsiyon” diye geçmekteyken bunun Türkçe karşılığının kullanılması düşündürücüdür. Büyük bir ihtimalle Ulusoy bu kavramları aldığı kaynakta böyle bir ifade geçmekte ya da bu ifadeyi o anda yazmak yerine Türkçe karşılığını yazmayı tercih etmiş olabilir. Diğer kavramların yabancı dildeki karşılığı ile vermişken bu kavramı Türkçe ifadesi ile vermesi dikkatimizi celp etmiştir. Ayrıca “Delirium” kavramının karşılığı olan “Dinî Hezeyanlar” ifadesini kullandığına şahit olmaktadır. Anlaşılan o ki, Ulusoy kitabını yazarken psikopatolojik kavramları herhangi bir kaynaktan doğrudan alıp kitabına monte etmiş değildir. Bu kavramlar üzerine az ya da çok bir bilgi edinmiş ve bu edindiği bilgileri de kitabına yansıtmış gözükmektedir. Çünkü “Zorlu Fiiller” ile “Dinî hezeyanlar” kavramlarını Türkçe ifadesi ile kullanmak yerine Batı kökenli ifadesini aynen aktarabilirdi. Bu kavramları yazarken kullandığı kaynakçayı aynen aktarmak yerine edindiği bilgilerini de katarak “psikopatolojik” kavramları anlattığını söyleyebiliriz.

Öte yandan kitaptaki “din psikolojisinin genel kavramlarına” baktığımızda bunun sayısının az olduğu görülür. Kitabın eleştirildiği yönlerinden biri budur. “Psikopatolojik” kavramların çokluğuna karşılık din psikolojisinin “genel” kavramlarının bu kadar az oluşu eleştirilecek bir durumdur. *O dönemdeki din psikolojisinin kavramlarının Türkiye’de yeterince oluşmadığı iddia edilse bile o dönemin Türkiye’sindeki din psikologlarının kullandığı akademik dilin kavramlarının bile bulunmayışı eleştirinin haklılığını ortaya koymaktadır.* Örneğin o tarihlerde yazılan Pazarlı’nın “Din Psikolojisi” kitabında (1968; 1972) dinî gelişimin ergenlik, gençlik, yaşlılık dönemleri bilimsel kavramlarla açıklandığı görülürken Ulusoy (1968;1970) ders kitabında dinî gelişimi sadece “Çocukta Allah Şuuru” olarak çok kısa anlatmıştır. Yaşlılık, ergenlik, gençlik gibi dönemler ayrıca bir başlık altında anlatılmamıştır.

Ayrıca Ulusoy, “*Dinler Psikolojisi*” diye bir kavramdan bahsetmektedir (s. 8). Bu kavram bizce yanlış yazılmış ya da eksik ifade edilmiş olabilir. Doğrusu “dindarlık tipolojisi” ya da “dindarlık çeşitleri” olabilirdi. Çünkü bu kavramla anlatılan dinler değil dindarlıktır. Ulusoy’un ifadesine göre, “Dinî yaşayış farklılıklarını ele alarak...” karşılaştırmalı “dinler psikolojisi” ortaya koymak diye bir şey günümüz din psikolojisinde kullanılmaz. O dönemde de kullanılmadığını düşünmekteyiz. Zaten din psikolojisi tüm dinleri ve dinlerin müntesiplerini evrensel bir şekilde norm koymadan inceler. Burası yani “*dindarlık tipolojisi ya da dindarlık çeşitleri*” yerine “*dinler psikolojisi*” demek bariz ve net bir hatadır. Diğer kavramların kullanımında bariz bir hata görülmemektedir. Öte yandan “şuur” kavramı din psikolojisinin o dönemlerinde en çok kullanılan modern kavramlardan biriydi (bkz. Seyhan, 2021). Fakat günümüz modern psikoloji sözlüklerinde “şuur” kavramı verilmemektedir, “bilinç” kavramı tercih edilmektedir (bkz. Budak, 2009). Bunun için “şuur” kavramına da o dönemin Türkiye’deki din psikolojisinin kullandığı kavram olarak bakabiliriz (bkz. Egemen, 1952; Pazarlı, 1972; Armaner, 1980; Özbaydar, 1970). “Şuur” kavramının bu kitapta da kullanıldığı görülmektedir. Bütün bu yorumlar göz önüne alınarak Ulusoy’un kitabında tespit edilen kavramların gösterildiği niceliksel bir tablo aşağıda oluşturulmuştur (bkz. Tablo-2).

**Tablo-2** Modern Psikoloji Kavramlarının Frekansları ve Metin İçi Sayfaları

| Ulusoy’un Ders Kitabında Geçen Kavramlar | Psikopatolojik Kavramlar   | Din Psikolojisi Genel Kavramları                        | O Dönemin Din Psikolojisi Kavramları |
|--|--|---|--------------------------------------|
| Frekansları (f)                          | 34   | 8   | 1                                    |
| Metinde Geçen Yerler                     | Ünite 10: s: 54; s: 55; s:56; s: 57; s: 58; s:59; s:60; s: 61; s:62. | Ünite 1: s:7; s:8; s:10; Ünite 8: s:36; Ünite 10: s:56. | (Şuur Kavramı) Ünite 3 s:17-19       |

**c. Türk ve Batılı Din Psikologlarına Referans:** Araştırmanın üçüncü alt problemi olan “*Din psikolojisi alanındaki meşhur Türk veya Batılı din psikologlardan referans vermiş midir? Hangilerini referans vermiştir?*” sorusuna bulgular kısmında yer verilmiştir. Buna göre Ulusoy (1970) kendi dönemindeki Türk din psikologlarından hiçbirini referans göstermemiştir. Bu yönü bu ders kitabının eksik yönüdür diyebiliriz. Bu eksiklik belki de “öznel ve normatif” yargıların çokluğunda kendini göstermektedir. Ayrıca o dönemde yazılan din psikolojisi kitaplarında yer alan bazı konulara yer vermemesine neden olmuş olabilir. Mesela yukarıda bahsedildiği üzere dindarlık tipolojilerine hiç değinilmemiştir. Ya da din psikolojisi tarihi gelişimi ile din değiştirme olayları hiç anlatılmamıştır. Bu durum bu ders kitabı açısından bir eksiklik diyebiliriz. Batılı din psikologlarını referans verme durumu ise oldukça azdır. Yeterli denilemez. Batılı din psikologlarından sadece William James, C. G. Jung, Gordon Allport, J. Watson ve S. Freud referans gösterilmiştir. Toplamda 5 Batılı din psikoloğu tespit edilmiştir. Ulusoy, dine ve dindarlığa olumsuz bakan Watson ile Freud’a olumsuz yargılarla yaklaşırken diğer Batılı din psikologlarına olumsuz yaklaşmamaktadır. Hatta Allport’u Freud ve Watson’un görüşlerine karşı

kullanmaktadır (s. 60). Jung'u ilham konusunda, James'i ise dua konusunda referans göstermiştir. Bu Batılı isimlerin yazımı Türkçe okunuşu ile verilmiştir. Ulusoy kendi döneminde var olan Türkçede sadeleştirme tartışmaları neticesinde bunu yaptığını düşünmekteyiz. O dönemde yabancı isimlerin yazımının Türkçe telaffuzu ile alınması gerektiğine dair kuvvetli tartışmalar bulunmaktaydı (bkz. Özdemir ve Dağtaş, 2014). Bu da gösteriyor ki o dönemin bilim dili tartışmalarından Ulusoy haberdardı.

**d. Dinî Kavramlarda Batılı Düşünürlerin Kullanım Şekli:** Ulusoy, çoğunluğu filozof olma üzere birçok Batılı düşünürleri kendi görüşlerini ispat aracı olarak referans vermektedir. Bulgular kısmında bu konuda açık örnekler gösterilmiştir. Bunun için araştırmamızın problemleri kısmında oluşturulan *"Ulusoy kendi kitabında İslami ve Tasavvufi kavramlardan bahsetmiş midir? Bu İslami kavramları izah ederken Batılı düşünürleri ispat aracı olarak kullanmış mıdır?"* sorusunun cevabı net olarak evettir. Bu konuyu biraz daha yorumlamak gerekir. Ulusoy kitabında kültürel ya da dinî "egosantrik" ya da "kültürel etnosentrik" bir şekilde din psikolojisi anlatmaktadır.

"Egosantrik" benmerkezcilik anlamında kullanılmaktadır (Budak, 2009: 119). Budak'a göre, olayları ancak kendi bakış açısı ile gören ve yorumlayan "egosantrik" bir kişi başkalarının da kendisi gibi düşündüğünü iddia eder (Budak, 2009: 120). Ulusoy bu ders kitabını, İslami veya dinî bir bakış açısını merkez alıp diğer Batılı düşünürlerin de bu İslami bakış açısının üstünlüğünü kabul ettiğini göz önünde tutarak yazmıştır. Buradaki "egosantrik" bakıştan kastedilen ergen veya gençlik egosantrizmi değil "kültürel etnosentrizm" gibi bir bakış açısıdır (bkz. Kağıtçıbaşı, 2012: 45-47). Bulgular kısmındaki açıklamalar göstermektedir ki, Ulusoy, nübüvvet, vahiy, ilham, dua, mistik haller vs. gibi konuları anlatımının akabinde İslami ve Batılı bazı düşünürleri konuya destek veren veya -noter gibi- onaylayıcı olarak aktarmaktadır. Eğer kendi fikirlerine aykırı görüş içinde olan Batılı düşünürler varsa -tıpkı Freud ve Watson gibi- fikirlerini çürütmek için bunlara karşı yine başka Batılı düşünürleri *"karşı delil olarak"* referans vermektedir. Bunun en somut delilini yukarıda anlattığımız Allport'un görüşünü Freud ve Watson'a karşı ileri sürmesidir (Ulusoy, 1970: 60).

Ulusoy'un (1970), din psikolojisi kitabında anlatılan bazı dinî konuların izahı ve ispatı olarak -egosantrik yaklaşıma ek olarak- "döngüsel akıl yürütme" (circular reasoning) de kullanılmıştır. "Döngüsel akıl yürütme" sonucun, geçerliliği zaten sonuca bağlı olan bir varsayıma dayandırılmasıyla tanımlanan bir akıl yürütmedir (Budak, 2009: 217). Buna somut bir örnek vermek gerekirse şunu verebiliriz: "A olgusu doğrudur B olgusu da doğrudur. B olgusu doğrudur çünkü A olgusu da doğrudur". Burada A'yı doğru kabul ediyoruz B'nin de doğru kabul edilmesi ve B'nin doğru kabul edilmesinin şartı da A'nın doğru olmasının kabulüdür. Buna dairesel döngü de diyebiliriz. Bunun en somut örneği Gazalî'de görülür. Filozofların tutarsızlığına dair yazdığı eserde Gazalî, bazı dinî olguların akıl ile kavranamayacağını bu durumlarda peygamberlerin getirdiği bilgilere iman edilmesinin gerekli olduğunu ispatlamaya çalışır (Yıldız, 2011: 73 vd.; Erdoğan, 2014: 87 vd.) Gazalî'ye getirilen eleştirilerden biri de "döngüsel akıl yürütme" yapmasıdır. Örneğin, "Allah vardır çünkü Kuran Allah'ın var olduğunu söylüyor. Kuran doğrudur çünkü Allah'ın kitabıdır". Benzer şekilde Ulusoy da vahiy, ilham, nübüvvet gibi konularda imanın şart olduğunu ileri süren beyanları vardır. Bir din psikolojisi kitabının içinde felsefi argümanların olması eleştirilebilir bir durumdur. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Ulusoy'un yazdığı din psikolojisi ders kitabı, günümüz Arap ve doğu dünyasında bilginin ve psikolojinin Batılı anlayıştan uzaklaştırılarak İslamlaştırılmasını savunan "İslami psikoloji" anlayışı ile (Uysal, 2021) daha uygun düşmektedir. Ulusoy ile "İslami Psikoloji" arasındaki fark Ulusoy'un ki Anadolu'daki Türk İslam kültürünü yansıtmadır. Çünkü Ulusoy, ders kitabında vatan, millet, bayrak sevgisine vurgu yapmaktadır (bkz. S: 32 ve 49). Kısacası Ulusoy, Anadolu coğrafyasına ait kültürel değerlerle İslami Psikolojinin nasıl yapıldığını Mısırlı, İranlı ve Malezyalı İslami Psikolojiyi savunan yazarlardan çok önceleri yapmıştır. İslami Psikolojinin imkanını savunan bazı Türk din psikologlarının Ulusoy'un kitabını da dikkate almaları gerektiğini düşünebiliriz.

**e. Evrensel/Objektif Din Psikolojisine Vurgu:** Bulgular kısmında Ulusoy'un din psikolojisi kitabında *"Evrensel ya da objektif bir din psikolojisine vurgu yaptığı ifadeleri var mı? Varsa bu vurgu yaptığı"*

*ifadeler nelerdir?”* sorusuna cevap aranmıştır. Buna dair elde edilen bulgular Ulusoy’un modern, evrensel ve objektif bir din psikolojisinin nasıl yapıldığını teorik olarak bildiğini göstermektedir. Ancak bunu kitabın metnine tam yansıtamamıştır. Buradaki çelişki aşağıdaki Tablo-3 ile şöyle izah edilmektedir:

**Tablo-3:** Evrensel/Objektif Din Psikolojisinin Özelliklerine Vurgu ve Frekansları

| Din Psikolojisinin Özellikleri | Bilimsel Farklılık | Evrensellik                        | Norm Koymadan Olanı Olduğu Gibi İncelemesi |
|--------------------------------|--------------------|------------------------------------|--|
| Frekansları (n)                | 1                  | 3                                  | 2  |
| Metinde Geçen Yerler           | Ünite 1 s: 7.      | Ünite 1: s:7; s:8; Ünite 8: s: 35. | Ünite 3 s: 17 ve Ünite 7 s: 31.            |

İlk olarak, Ulusoy, ünite 1 sayfa 7’de din psikolojisinin bilimsel metot ve konusunun *teolojiden, din felsefesinden ve dinler tarihinden* farklı olduğunu bize söylemektedir. Tablo-3’te bunu “bilimsel farklılık” olarak görmekteyiz. Daha sonra “*tüm dinlerin ferdi ve sosyal yaşayıştaki etkilerini inceleyip evrensel kaideler ortaya koyar*” (s.7) demekle sanki pozitivist yöntemle yapılan genel geçer kaideleri keşfetmeye işaret etmektedir. Buradaki evrensellik vurgusu önemlidir. Sayfa 8’de ise yine “*din psikolojisinin evrenselliğine*” vurgu yaparak *dinî yaşayış farklılıkları üzerinden genel sonuçları analiz etmeye çalıştığını* söyler. Ayrıca sayfa 17 ve 31’de din psikolojisinin norm koymadan olanı olduğu gibi nesnel bir şekilde “*Allah tasavvuru*” ile “*nübüvvet, ilham, vahiy ve mucizeyi*” incelediğini de söyler. Son olarak, Ulusoy (s. 35), “din psikolojisinin evrenselliğini” bildiğinden *duanın tüm dinlerde aynı tezahürleri gösterdiğini* iddia eder. İşte bu açıklamalara bakarak Ulusoy, din psikolojisinin, 1. “*Bilimsel farklılığını*”, 2. “*Evrenselliğini*”, 3. “*Norm koymadan olanı olduğu gibi*” incelediğini bilmektedir. Ancak yukarıda da anlatıldığı üzere, *Ulusoy, aşırı derecede normatif ve öznel yargıları kullanması din psikolojisinin bilimsel metodolojisi hakkında bildiği mevzuların gereğini kitabına yansıtmadığı kanaatine bizi ulaştırmaktadır*. Bunda din psikolojisi ders kitabının imam hatipte okutulan bir lise kitabı olması etkilidir. Çünkü İmam Hatiplilerin belli bir dinî şuur ve hassasiyetle yetiştirilmesi gerektiği düşüncesi yaygındır (bkz. <http://istimder.org.tr/ideal-imam-hatipli-genc/>). Bu fikir ister istemez pedagojiye yansımaktadır. Karmış (2019) tarafından yapılan çalışmada İmam Hatip liselerinde görev alan idarecilerin ideal imam hatiplinin vizyonunun nasıl olduğuna dair verdikleri cevaplar bu düşüncemizi desteklemektedir. Karmış (2019), Malatya merkezli 29 İHL okul yöneticisinin İmam Hatipli vizyonuna ilişkin “*bilşsel, ahlaki, siyasi/ideolojik, kültürel, mesleki ve inanç*” yapısı bakımından çeşitli özellikler atfettikleri tespit edilmiştir. Ulusoy’un döneminde de benzer düşünce hakimdi. Hele ki İmam Hatip okullarının uzun bir aradan sonra tekrar açılması İmam Hatip öğrencilerini daha değerli kılmaktaydı diyebiliriz. Böyle bir zaman diliminde okutulan bir din psikolojisi ders kitabında normatif ve öznel yargıların olması gayet mümkündür. Zaten Ulusoy açık bir şekilde kitabının İmam Hatip müfredatına uygun olarak hazırlandığını söylerken bir bilimsel/akademik eser olmadığını da kastetmekteydi.

**f. Genel Yorum ve Değerlendirme:** Bu başlık altında alt problemlerin bağlı olduğu temel/ana problemin cevabına ilişkin genel bir değerlendirme ve yorumlamaya başvurulacaktır. Araştırmamızda ana/temel problem olarak “*Türkiye’de İmam Hatip okulları 1951-1971 müfredatına uygun olarak “din psikolojisi” dersini okutmak için Ulusoy tarafından yazılan “Din Psikolojisi” adlı eserin din psikolojisi alanı açısından özellikleri nedir?*” sorusu sorulmuştu. Bu ana/temel problemi açıklamak için oluşturulan alt problemlerden elde edilen yorumlar ve değerlendirmeler göz önüne alınarak Ulusoy’un din psikolojisi kitabı hakkında genel bir yorum ve değerlendirme yapılacaktır. Aşağıda alt problemlere dair elde edilen bulgular ve bu bulgulara yapılan yorumları ana hatları ile gösteren bir



tablo çizilmiştir (bkz. Tablo-4). Bu tabloya bakarak daha sonra ana/temel probleme yorumlar getirilecektir.

**Tablo-4:** Alt Problemlere İlişkin Bulgular/Yorumlar ve Frekansları

| Alt Problemlerin Ana Hatları                        | Evet/Var<br>Hayır/Yok | Alt Problemlere Ait Bulgular/Yorumlar   | Frekans                 |
|---|-----------------------|---|-------------------------|
| Yargısal İfadeler                                   | Evet/Var              | Öznel Yargı (ÖY)<br>Normatif Yargı (NY)<br>Normatif ve Öznel Yargı (NÖY)  | n: 28<br>n: 27<br>n: 32 |
| Modern Kavramlar                                    | Evet/Var              | Psikopatolojik Kavramlar<br>Din Psikolojisi Genel Kavramlar<br>O Döneme Ait Din Psikolojisi Kavramları                  | n: 34<br>n: 8<br>n: 1   |
| Batılı Din Psikologlarına Referans                  | Evet/Var              | Batılı Din Psikologları:<br>J. Watson, S. Freud, G. Allport, W. James, C.G. Jung  | n: 5                    |
| Türk Din Psikologlarına Referans                    | Hayır/Yok             | -----   | n: 0                    |
| Dinî Kavramlarda Batılı Düşünürlerin Kullanım Şekli | Evet/Var              | “Egosantrik”<br>“Destekleyici veya -noter gibi- Onaylayıcı”<br>“Döngüsel akıl yürütme”<br>“Karşı Delil Olarak Kullanma” | n:25                    |
| Evrensel/Objektif Din Psikolojisine Vurgu           | Evet/Var              | Bilimsel Farklılık<br>Evrensellik<br>Norm Koymadan/Olduğu Gibi İncelemesi   | n: 1<br>n: 3<br>n: 2    |

Tablo-4'e bakarak ana/temel problemi cevaplayabiliriz. Ulusoy, ders kitabında modern din psikolojisinin nasıl yapılacağını çok rahatlıkla bilmektedir. Bunu açıkça söyleyebilmektedir. Evrensel ve objektif bir din psikolojisi için diğer bilimlerde olduğu gibi bilimsel farklılık olduğunu bildiği gibi evrensellik ve norm koymadan olanı olduğunu gibi incelemenin gerektiğini de bildirmektedir. Ancak bunu ders kitabının içeriğine yansıtamamıştır.

Yansıtamadığını ilk olarak “yargısal ifadeler” kısmından anlamaktayız. Yargısal ifadelere baktığımızda öznel ve normatif ifadelerin çoğuyla birlikte kitapta normatif ve öznel yargılar hep birlikte kullanılmıştır. Bu durum kitabın bilimsel olma özelliğini gölgelemektedir. Kitabın bilimsel özelliğine gölge düşüren bir diğer husus da dinî kavramları kullanırken Batılı düşünürleri onaylayıcı veya ispat aracı olarak kullanmasıdır. Her bilimsel kitap kendi denencesini veya problemlerini ispatlamak için bir şeyleri kullanabilir. Ancak bizim burada eleştirdiğimiz husus şudur: Ulusoy, kendi ders kitabının konularını anlatırken doğru varsaydığı durumları “egosantrik” bir şekilde kabul ederek kendi düşüncesini savunan Batılı bazı düşünürleri de doğrulayıcı olarak kullanmaktadır. Zıt fikirde olan Batılı düşünürlere karşı da başka Batılı düşünürleri kullanmaktadır. Sonuç olarak Ulusoy kendi varsayımlarını Batılı düşünürleri onaylatmanın derdinde olup olanı olduğu gibi anlatmayıp normatif bir şekilde izah etmektedir. Sadece Batılı düşünürleri kullanma konusunda değil dinî konularda izah

getirirken bile “döngüsel akıl yürütme” şeklini kullanmıştır. Vahiy, ilham ve nübüvvet gibi konularda imanın şart olduğunu aklın yeterli olmadığını ileri sürmesi (Ulusoy, 1970) ve felsefi konulara fazla yer vermesi bu kitabın modern din psikolojisi bilimsel özelliklerine ters düşmektedir. Ulusoy, Türk din psikologlarından hiçbirine yer vermeyip Batılı din psikologlarından ise sadece beş tanesine yer vermesi kitabın eksikliklerindedir. Her şeyden önce kendi dönemindeki Türk din psikologlarından bahsedebilmesi mümkünken bunu yapmaması dikkatimizi çekmektedir. Acaba dönemin Millî Eğitim Bakanlığı İmam Hatip okulları için din psikolojisi kitabını akademisyenlere yazdırmamış mıdır? 1980'lere kadar Ankara İlahiyat Fakültesinin bünyesinde din eğitimi ile din psikolojisi aynı bilim kürsüsü içindeyken (<http://www.divinity.ankara.edu.tr/din-egitimi/>) MEB, neden akademisyenlerden din psikolojisi lise ders kitabını hazırlamasını istememiştir? Bu siyasi bir mevzudur, konumuzun dışındadır. Ancak Ulusoy bir felsefe hocası olduğu için büyük ihtimalle din psikolojisi uzmanlarından haberdar olmamış olabilir. Ayrıca Ulusoy tarafından o dönemdeki psikopatolojik ya da psikiyatrik kavramların daha çok kullanılması göstermektedir ki, Türkiye’de o dönemdeki psikiyatri ya da klinik psikoloji din psikolojisinden daha hızlı gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. Ulusoy’un din psikolojisinin genel kavramlarını psikiyatrik veya patolojik kavramlardan daha az kullanması eleştirilebilir.

Peki bu kitabın din psikolojisine hiç mi katkısı yok? Elbette var. Her şeyden önce lise düzeyinde bir ders kitabının yazılması din psikolojisinin Türkiye’deki tarihi açısından önem taşımaktadır. Son dönemde lisans dersleri için yazılan din psikolojisi kitaplarından başlayarak, 1990’lı yıllarda yazılan din psikolojisi ve tarihi ile ilgili hiçbir kaynakta İmam Hatip okullarında okutulan bir din psikolojisi dersi ve din psikolojisi lise kitabı ile ilgili bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bu durum Türkiye’deki din psikolojisi tarihi için önem arz eder. *Ulusoy tarafından yazılan din psikolojisi kitabı -lisans düzeyinde olmadığı için- liselerde bir din psikolojisi dersi ve müfredatının olabileceğinin imkanına işaret etmektedir.* Günümüz din psikologları belki de liselerde dinî danışmanlık ve maneviyat çalışmaları için kendilerine bir hedef belirleyecekse bir zamanlar imam hatip okullarında din psikolojisi dersinin okutulduğunu da bilmeleri yarar sağlayabilir. Modern din psikolojisi özelliklerine çok az sahip olan bu ders kitabı günümüzde İslami psikolojiyi savunan bazı Türk din psikologlarının da bakış açısını değiştirebilir. En azından Türkiye’de İslami ve tasavvufi konuları içeren bir din psikolojisi kitabının liselerde okutulduğu bilindiğinde, Türkiye’de bir zamanlar akademik düzeyde din psikolojisiyle birlikte dinî ve İslami psikolojinin de yapılıp artık bittiğini anlayabilirler. Sanki İslami psikoloji sadece Mısır, İran veya Malezya gibi ülkelerden yeni çıkmış gibi anlaşılmaktadır (bkz. Balıkcı, 2021). Arap dünyasında din psikolojisi diye bilimsel bir kürsünün olmadığı görülmekteyken (Ayten, 2012: 88) İslami psikoloji ya da psikolojinin ve bilimin İslamlaştırılmasını savunmak paradoksal bir durumu çağrıştırmaktadır. Halbuki bizim ülkemizde modern anlamda bir din psikolojisi dersi yazmak için yola çıkan Ulusoy gibi yazarlar Türkiye’de dinî veya İslami psikolojiyi tarihsel olarak Ortadoğu veya Uzakdoğu’dan çok daha önceleri yapmışlardır. Bunun için İslami psikoloji diyerek din psikolojisinin Türkiye’deki eski dönemlerine geri dönmenin anlamı yoktur.

Yukarıda anlatılanlarla beraber, araştırmanın ana/temel problemine cevap verecek olursak, Ulusoy’un yazdığı din psikolojisi ders kitabı, İmam Hatip okullarının ders müfredatına uygun ve pedagojik anlamda ideal imam hatiplinin yetişmesine katkıda bulunan İslami ve dinî değerleri fazla ama modern din psikolojisi alanının bilimsel özelliklerini az taşıyan bir kitaptır. Tüm eksikliklerine rağmen Türk din psikolojisi tarihi için önem arz etmektedir.

### **Sonuç ve Öneriler**

Bu araştırmanın ana konusu 1951 ile 1971 arası İmam Hatip okullarının müfredatına göre lise düzeyinde yazılmış bir “din psikolojisi” kitabının analizidir. Söz konusu kitap İ. Turgut Ulusoy tarafından 1970 tarihinde yazılmıştır. Bu kitap 10 kısım/ünite olarak yazılmış ve toplam 62 sayfadan oluşmuştur. Kitabın herhangi bir yerinde kaynakça verilmemiştir. Aslında kitap tam bir ders kitabı olarak yazıldığı için ünite sonlarında konu hakkında sorular verilmiştir.

Araştırmanın yöntemi nitel yöntem olarak belirlenmiş araştırmanın deseni ise “durum çalışmasıdır”. Araştırmanın teknikleri ise betimsel ve içerik analizleridir. Türkiye’de din psikolojisi alanında daha

önce ele alınmayan ama İmam Hatip okullarında okutulan bir ders kitabının betimsel ve içerik analizini yaparak din psikolojisi tarihine ve bilim dünyasına bir katkı sağlamak bu araştırmamızın bir amacıdır. Betimsel ve içerik analizleri ile sınırlı tutulan araştırmada problemler belirlenmiştir. Araştırmamızın ana/temel problemi ile bu ana/temel probleme dayalı olan 5 alt problem belirlenerek bu problemler bulgular kısmında araştırılmıştır.

Bulgular kısmında alt problemlerden başlayarak ana/temel problem hakkında cevaplar tespit edilmiştir. Buna göre, yargısal ifadelerin olup olmadığına bakılmış ve kitap içinde geçen yargısal ifadeler “öznel yargı (ÖY)”, “normatif yargı (NY)” ve “normatif ve öznel yargı (NÖY)” olarak kodlanmıştır. “Öznel yargı” 28 kez, “normatif yargı” 27 kez ve hem normatif hem öznel yargının bir arada geçen yargılar (NÖY) ise 32 kez geçtiği belirlenmiştir. Modern kavramların kullanımı ise psikopatolojik/psikiyatrik kavramlar (n=34) “din psikolojisi genel (n=8) kavramlarından” fazladır. Ayrıca “bilinç” kavramı yerine o dönemin din psikolojisi kavramlarından olan “şuur” kavramı da kullanılmıştır. Batılı din psikologlarından sadece J. Watson, S. Freud, G. Allport, W. James ve C. G. Jung referans edilmiştir. Fakat hiçbir Türk din psikoloğunun görüşünden bahsetmemiştir. Dinî kavramlarda Batılı düşünürlerin kullanım şekli ise “egosantrik”, “destekleyici veya noter gibi onaylayıcı”, “döngüsel akıl yürütme” ve “karşı delil olarak kullanma” olarak görülmektedir. Buna karşılık Ulusoy modern bir din psikolojisinin özelliklerini ve nasıl yapılacağını bildiğini ders kitabında bahsetmekte olup 5 farklı yerde din psikolojisinin “bilimsel farklılığına (n=1)”, “evrensel özelliklerine (n=3)” ve “norm koymadan olanı olduğu gibi incelemesi (n=2)” gerektiğini belirtmektedir.

Araştırmada elde edilen bulgulara bakılarak yapılan yorumlarda ise şunlar söylenmiştir: İmam Hatip okullarında okuyan öğrencileri dinî şuur ve hassasiyet içinde idealist olarak yetiştirmeyi hedeflediği için Ulusoy’un din psikolojisi kitabındaki “yargısal ve öznel” ifadelerin çokluğu, dinî, İslami veya tasavvufi kavramları anlatırken “kültürel etnosentrik” ve “döngüsel akıl yürütme” şeklinde sunarak Batılı düşünürleri kendi görüşlerinin “onaylayıcı, ispatlayıcı veya destekleyicisi” gibi kullanması, Batılı din psikologlarından çok az yer verip Türk din psikologlarından hiç bahsetmemesi, modern din psikolojisi bilimsel alanı açısından eksik yönleridir. Ancak Türk din psikolojisi tarihi açısından lise düzeyinde yazılan bir ders kitabı olarak bir ilk olması çok ama çok önemlidir. Konularını anlatırken İslami veya dinî psikoloji gibi anlatması ve Arap dünyasında gelişen İslami psikoloji<sup>10</sup> akımından çok daha önce yazılması yerelde din psikologlarının üzerinde düşünmesine olanak verebilir. Çünkü din psikolojisi adı altında Türkiye’de İslami veya dinî psikoloji, Araplardan ve diğer Müslüman ülkelerden çok daha önceleri yapılmış olduğuna kanaat getirebiliriz.

Araştırmamızın ana/temel problemine dair verilen cevap ise şudur: *Ulusoy’un İmam Hatip okulları için yazdığı din psikolojisi ders kitabı, o dönemin İmam Hatip okullarının ders müfredatına uygun ve pedagojik anlamda ideal bir imam hatiplinin yetişmesine katkıda sağlayan İslami ve dinî değerleri öznel ve normatif olarak fazla ama modern din psikolojisi alanının bilimsel özelliklerini daha az taşıyan bir kitaptır. Tüm eksikliklerine rağmen, bilimsel bir din psikolojisinin nasıl yapıldığına atıfta bulunarak, Türk din psikolojisi tarihi için lise düzeyinde yazılan ilk kitap olmasından dolayı önem arz etmektedir.*

Bundan sonra yapılacak çalışmalara bazı öneriler getirilebilir. Lise düzeyinde norm koymadan ve öznel yargılara baş vurmadan modern din psikolojinin bilimsel özelliklerini kapsayarak bir din psikolojisi ders kitabının yazılmasının mümkün olup olmadığı tartışmaya açılabilir. Türkiye’de 1951 ile 1971 yılları arası din psikolojisiyle ilgili İmam Hatip okulları müfredatına göre yazılmış başka eserler varsa bu kitaplar ile Ulusoy’un yazmış olduğu kitabın karşılaştırılması yapılabilir. Hatta Ulusoy’un ders kitabı ile günümüz lisans düzeyinde okutulan kitapların karşılaştırılması da yapılabilir. Ortadoğu’daki ya da Uzakdoğu’daki İslami veya dinî psikolojiye özenmek yerine kendi öz kültürümüze bakarak modern din psikolojinin metodolojisi içinde tasavvufi ve dinî konular incelenebilir. Böylece kendi kültürümüzdeki tasavvufi veya dinî konular modern din psikolojisinin metotları içinde incelendiğinde İslami ya da dinî

<sup>10</sup> Uluslararası İslami Psikoloji Derneği’nin İstanbul’da yapılan ilk açılış konferansı 26-28 Ekim 2018 tarihidir (bkz. <https://twitter.com/zaimuniv/status/1055722450963570692>).

psikoloji yapmak yerine din psikolojisinin içinde yer alan dinî ve kültürel bir konunun evrensel metodoloji içinde incelenmesine dönüşebilir.

### Kaynakça

- Akyüz, Y. (2001). **Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi**. 8. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Armaner, N. (1973). **"Kültürümüzün Son Elli Yılı İçinde Din Psikolojisi Alanında Hizmet Edenler"**. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları.
- Armaner, N. (1980). **Din Psikolojisi I**. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Ayten, A. (2012). "Arap Ülkelerinde İslami Psikoloji ve Din Psikolojisi Çalışmaları". **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 12(2), 51-100.
- Balaban, M. R. (1923). **Ruhiyata Medhal**. İstanbul: Matbaai Amire.
- Balıkçı, Ü. (2021). "İslami Psikolojinin İmkânı, Gerekliliği ve Nasıllığı", **Eski Yeni**, s: 44; ss: 409-431.
- Baltacı, A. (2018). "Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme". **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 7(1), 231-274.
- Bilgin, B. (1995). "Zorunlu Temel Eğitim ve İmam Hatip Liseleri". **Kuruluşunu 43. Yılında İmam Hatip Liseleri**. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Budak, S. (2009). **Psikoloji Sözlüğü**. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Buyrukçu, R. (1995). **Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü**. Ankara: T.D.V. Yayınları.
- Cebeci, S. (1996). **Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye de Din Eğitimi**. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Certel, H. (2003). **Din Psikolojisi**. Ankara: Andaç Yayınları.
- Çınar, F. (2013). "1924'ten 2000'e Kadar Uygulanmış Olan İmam Hatip Lisesi Öğretim Programlarının Analizi ve Karşılaştırılması". **Milli Eğitim Dergisi**, s: 197; ss: 180-197.
- Dinçer, N. (1997). **1913' ten Bugüne İmam Hatip Okulları Meselesi**. Yağmur Yayınevi.
- Egemen, B. Z. (1952). **Din Psikolojisi: Saha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme**. Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Erdoğan, Ö. F. (2014). "Gazali Üç Meselesinde İbn-i Sina'ya Karşı Ne Kadar Tutarlı?" **Diyanet İlimi Dergi**, c: 50, s:1, ss: 87-110.
- Ergin, O. (1997). **Türk Maarif Tarihi**. C: I-V. İstanbul: Eser Matbaası.
- Gencer, N. ve Cengil, M. (2021). **Din Psikolojisi**. İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- Hökelekli, H. (2008). **Din Psikolojisi**. Ankara: TDV. Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2012). **Benlik, Aile ve İnsan Gelişimi (Kültür Psikolojisi)**. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Karmış, M. (2019). **Okul Yöneticilerine Göre İmam Hatip Vizyonu**. İnönü Üniversitesi, SOSBE Yüksek Lisans Tezi.
- Kayıklık, H. (2012). **Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine**. Adana: Karahan Yayıncılık.
- Keleş, A. (1999). "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 75.yılında İlahiyat Fakültesinin Önemi". **AÜİF Dergisi Özel Sayısı**. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Koç, M. (2015). "Türkiye'de Din Psikolojisi Çalışmaları". Bursa: **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c: 1; s: 2; ss: 301-333.
- Osmanoğlu, A. E. (2019). "Öteki Devletler ve Milletler: Sosyal Bilgiler Ders Kitabı Analizi". **Kastamonu Eğitim Dergisi**, c: 27, s:2; ss: 577-589.

Öcal, M. (1995). “Kuruluşundan Günümüze İmam Hatip Liseleri”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*. S: 6. İstanbul: MÜİV Yayınları.

Özbaydar, B. (1970). **Din ve Tanrı İnancının Gelişimi Üzerine Bir Araştırma**. İstanbul: Baha Matbaası.

Özdemir, M. ve Dağtaş, A. (2014). “Dilde Sadeleşme Tartışmaları: 1970 Yılı “Türk Dili” Dergisinde Arapça, Farsça ve Batı Dillerinden Gelen Kelimelere Karşı Takınılan Tavır”. **MKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c: 11; s: 26; ss. 27-51.

Parmaksızoğlu, İ. (1966). **Türkiye de Din Eğitimi**. Ankara: M.E.B. Yayınevi.

Pazarlı, O. (1968; 1972). **Din Psikolojisi**. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Peker, H. (2000). **Din Psikolojisi**. Samsun: Aksi Seda Matbaası.

Sarı, E. (2017). **Psikoloji**. Antalya: Net Medya Yayıncılık.

Seyhan, B. Y. (2021). “1949-1982 Yılları Arasında Din Psikolojisi Alanında Yazılan Eserlerin Doküman Analizi Nitel Bir Değerlendirme”. **SADAB, Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi**, c: 7; s: 13; 530-561.

Ulusoy, İ. T. (1970). **Din Psikolojisi**. İstanbul: Hisar Cilt ve Yayınevi.

Uysal, S. (2021). **Gelenek ve Gelecek Arasında İslami Psikoloji**. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Yıldım, A. ve Şimşek, H. (2018). **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**. Ankara: Seçkin Yayınları.

Yıldız, M. (2011). “Gazali'nin Akıl Eleştirisi”. **TYB Akademi**, c: 1; s: 1; Ankara.

Yüksel, A. (2017). “*Din Psikolojisinin 200'ü*”. **Türk Din Psikolojisi Dergisi**, s:3; ss:241-252.

*İnternet Kaynakçası*

<http://istimder.org.tr/ideal-imam-hatipli-genc/>

<http://www.divinity.ankara.edu.tr/din-egitimi/>

<https://twitter.com/zaimuniv/status/1055722450963570692>

<https://www.erdemoklay.com/post/nitel-ara%C5%9Ft%C4%B1rmalarda-kodlama>